

**QAACCESSA FAYYADAMA AFAANII GABAA KEESSATTI:
HAALA GODINA HORROO GUDURUU WALLAGGAA
AANAA HORROO BULLUQ GABAA SAQALAA**

OLAANAA DHEERESSAA MUL'ATAATIIN

**WARAQAA QORANNOO DIGIRII LAMMAFFAA (MA)
AFAAN OROMOO BARSISUUF GAMIISAAN GUUTACHUUF
DHIHAATE**

**MUUMMEE AFAAN OROMOO, OGBARRUUF FOOKLOORI
I KOLLEEJJII NAMOOMAA, QO'ANNOO AFAANOOTA JOO
RNAALIZIMIIFI QUUNNAMTII YUUNIVARSIITII
FINFINNEE**

HAGAYYA, 2010/2018

FINFINNEE

**QAACCESSA FAYYADAMA AFAANII GABAA KEESSA TTI:
HAALA GODINA HORROO GUDURUU WALLAGGAA
AANAA HORROO BULLUQ GABAA SAQALAA**

GORSA: TOLAMAARIYAM FUFEE (PhD)

OLAANAA DHEERESSAA MUL'ATAA

**WARAQAA QORANNOO DIGIRII LAMMAFFAA (MA)
AFAAN OROMOO BARSIIISUUF GAMIISAAN GUUTA
CHUUF DHIHAATE**

**MUUMMEE AFAAN OROMOO, OGBARRUUF FOKLOORI
I KOLLEEJJII NAMOOMAA, QO'ANNOO AFAANOOTA JOO
RNAALIZIMIIFI QUUNNAMTII YUUNIVARSIITII
FINFINNEE**

HAGAYYA, 2010/2018

FINFINNEE

YUUNIVARSIITII FINFINNEE

Dhaabata Qorannoo Digirii duraatiin Booddee

Waraqaa Qorannoo Ulaagaa Digirii Lammaffaa (MA) Afaan Oromoo Barsiisuu Guuttachuuf Olaanaa Dheeressaa Mul'taatiin Mataduree: Qaaccessa Fayyadama Afaanii Gabaa Keessatti: Haala Godina Horroo Guduruu Wallaggaa Aanaa Horroo Bulluq Gabaa Saqalaa jedhu irratti qophaa'e sadarkaa ulaagaa Yuunivarsiitiin kaa'e guuteera.

Koree Qormaataa

Qoraa Alaa_____ Mallattoo_____ Guyyaa_____

Qoraa keessaa_____ Mallattoo_____ Guyyaa_____

Gorsaa_____ Mallattoo_____ Guyyaa_____

Itti gaafatamaa Muummee ykn Walitti qabaa sagantaa digirii lammaffaa (MA)

Axereera

Qorannoon kun mata duree,"Qaaccessa Fayyadama Afaanii Gabaa keessatti:Haala Godina Horroo Guduruu Wallaggaa Aanaa Horroo Bulluq Gabaa Saqalaa"irratti gaggeeffame.Kaayyoon qorannoon kun of keessatti qabatee jiru:Dhaaba waan bitamuufi gurguramuutiin walqabatanii fayyadama afaanii gabaa Saqalaa keessatti mul'atan ibsuu, gahee fayyadamni afaanii eenyummaa gabaafi bakka isaa ijaaruu keessatti qabu eeruufi walmakiinsa afaanii bakka gabaa keessatti haala fayyadama afaanii argaman qaaccessuun dhihaateera.Qorannoon kunis mala akkamtaatti fayyadamuun dhihaateera.Adeemsa qorannoo kanaa keessatti qoratichi iddaattoo mala akkayyoo filachuun fayyadameera.Qorannoo kana keessattis ragaaleen daawwannaan waraabamanii guraamani jechaan qaaccessamanii jiru.Qoratichi Argannoon qorannoo kanaa adeemsa sirna bituufi gurguruu gabichaa keessatti fayyadamni afaanii haala yoomessa uumamaa irratti hundaa'uun gaabaan tokko dhaaba dhaaban hiikni inni dabarsu adda ta'uu ibsameera.Kanamalees,hawaasni gabaa keessatti bal'inaan Afaan Oromootti yemmuu fayyadamu ni jira.Haa ta'uu malee,Afaan Amaaraas itti makanii wayita dubbatan sababii makame kanaaf walii galtee kan hin dhorkine ta'uus addeeffameera. Kanaafis,sababii dhiibba siyaasaa, dinagdee, aadaafi amantaanis sirnoota darban keessatti hacucaa afaanota hawaasaa irraa gaha tureef fayyadamni afaanii gabaa keessatti dubbatan kan walmake ta'uu ibsameera.Akkasumas,dubbii yookiin haasaan fayyadama afaanii sirna gabaa keessatti caasaa isaa kan eeggate osoo hin taane ergaa dubbatamu sana bu'uureffachuun kan hawaasni gargaaramu ta'uu eerameera.Fayyadamni afaanii hiiknisaa kunis haala iddoo yookiin bakka, yeroon murtaa'uu akka danda'u qorannoo kana keessatti addeeffameera.

Galata

Hunda dura, waaqayyo isa karaa hundumaa gargaaree guyyaa har'aa kana akkan qaqqabu na taasiseef galanni koo guddaadha. Itti aansees, Hojii qorannoo koo kana keessatti adda durummaan dadhabe, nuffe osoo hin jedhiin yeroofi beekumsa qabanis natti hin waakatiin jalqabaa hanga dhumatti waraqaa qorannoo koo kana tokko tokkoon qajeelchuufi sirreessuun tumsa ogummaa isaanii kan na badhaasan gorsaa koo Dr. Tolamaariyam Fufaa guddaan galateeffadha.

Itti aansees, haadha warra koo barsiistuu Dammituu Alamuu galma gahumsa qorannoo koo kanaaf yeroo hundumaa yaadaafi na jajjabessuun gama maraan cinaa kiyya dhaabachuun waan na gargaaraa turteef galata Onneerraa na biraa qabda. Kana malees, hojiif jecha jaalala abbummaa narraa qabdan isinii kennuu dhiisee wayita yeroo keessan isinirraa qooddadhee iddoo hojii deemu namuusaafi obsaan kan na eegan ijoollee koo Sanyii Olaanaa, Diinkolaas Olaanaafi Yaadannoo Olaanaa galatoomaa jechuun barbaada.

Dhumarrattis, galma ga'iinsa qorannoo kanaaf hiriyoota koo odeeffannoon gumacha na taasi san, yaadaan na deggaraniifi obboleettii koo Obsee Dheeressaa deggarsa na gooteef, maatiikoo osoo hin baratiin na barsiisan maraa hedduun galateeffadha.

Jechoota Jibsoo

Qorannoo kana keessatti hiika jechootaafi gaaleewwan qoratiichi itti fayyadameeru maal bakka bu'uu yookiin ibsuu akka danda'an adda baasuun dhiheesseera.

Aancaa .....silga,aannan horii dorroobee dhala gahee

Maala .....kutaa qaama sangaa kan morma jalatti rarraa'u

Horii maalaa .....kan dhalcha tolu,hormaataaf kan filatamu

Horii handhuuraa .....sa'aa dhala tolu,hormaataaf kan filatamu

Buursa .....xaafii daabii ykn turbucoo,makaa xaafii adiiifi diimaa

Horii yaasi .....maallaqa kenni,qarshii kanfali,qarshii lakka'i

Lammacha .....horii reefuu geessu,ilkaan dhalootaa lama kan buqqise

Arfacha .....horii ilkaan afur buqqise,jibbicha qonnaaf gahe

Dirsii .....ilkaan dhalootaa hunda kan buqqise

Bombaatu .....ilkaan osoo saaqiin goromsa ariite ykn jibbicha gaansu

Dhoofsisuu .....gatii tilmaamaa beekuuf gaafachuu

Iyyaa .....qal'aa,huqqataa,sololii'aa(handaaqqoof)

Finxiira .....sirna bittaaafi gurgurtaa waadaa cimee dhaabbatu, dhugomsuudhaaf

Burcuqqoo .....meeshaa ittiin midhaan safaran

Qaaccessa .....xiinxala ragaalee qorannoo kana keessatti adeemsifamudha.

Dhaaba .....moggaasa waan tokkoof iddoo itti gurguramuufi bitamuuf kan adda bahee laatame.

Fayyadama Afaanii .....dubbii yookiin haasaa haala yoomessa uumamaa keessatti darbu.

Eebba .....waan bitan irratti dabalachuuf gaafachuu, sirna erga waa bitanii gurguranii abbootiin dhimmaa lamaan waliif raawwatan, milkaa'insa waliif hawwuuti.

Bushaayee .....hoolotaafi re'oota jechuudha.

Baafata

Qabiyyee	Fuula
Axereera.....	i
Galata.....	ii
Jechoota Jibsoo	iii
Baafata	iv
Boqonnaa Tokko: Seensa.....	1
1.1 Ariirrata	1
1.2 Ka’umsa Qorannichaa	4
1.3 Kaayyoowwan Qorannichaa.....	5
1.4 Barbaachisummaa Qorannichaa	5
1.5 Daangaa Qorannichaa.....	6
1.6 Hanqina Qorannichaa	6
Boqonnaa Lama: Sakatta’a Barruu	7
2.1 Seensa	7
2.2 Maalummaa Gabaa	7
2.3 Fayyadama Afaanii	9
2.3.1 Walitti Dhufeenya Afaaniifi Gabaa	12
2.3.2 Afaan Walkeessa Makanii Fayyadamuu.....	13
2.3.2.1 Dhamsaga Walitti Makuu	16
2.3.2.2 Jecha Walitti Makuu	16
2.3.2.3 Gaalee Walitti Makuu.....	17
2.3.3 Yoomessa Fayyadama Afaanii	17
2.3.4 Fayyadama Afaanii Dhimoota Hawaasaa Keessatti	19
2.4 Yaaxinoota Afaanii	20
2.4.1 Yaaxxina Tajaajilaa	20
2.4.2 Yaaxxina Yaada Waljijjiiruu	20
2.4.3 Yaaxxina Caasaa.....	21
2.5 Afaaniifi Faayidaasaa.....	21
2.6 Fayyadama Afaanii Kanneen Murteessan	22
2.6.1 Dinagdee	22
2.6.2 Teeknoolojii	23
2.6.3 Aadaa	23

2.7 Fayyadama Afaanii Malleen Dubbii Keessatti	23
2.8 Sakatta’a Barruu Walfakkii.....	25
Boqonnaa Sadii: Saxaxaafi Mala Qorannichaa.....	29
3.1 Seensa.....	29
3.2 Saxaxa Qorannoo	29
3.3 Mala Qorannichaa	29
3.3.1 Irraawwatama Qorannichaa	29
3.3.2 Madda Ragaalee.....	30
3.3.3 Mala Iddatteessuu	30
3.4 Meeshaa Ragaaleen Ittiin Funaaname: Daawwannaa	30
3.5 Mala Ragaalee Ittiin Ibsame.....	31
Boqonnaa Afur: Dhiheessaafi Xiinxala Ragaa	33
4.1 Seensa	33
4.2 Fayyadama Afaanii Gabaa Keessatti	33
4.2.1 Dhaaba Horiitti.....	33
4.2.1.1 Sirna Eebbaa keessatti	38
4.2.1.2 Waliigaltee Keessatti	40
4.2.2 Dhaaba Bushaayeetti.....	40
4.2.3 Dhaaba Handaaqqoo Keessatti	43
4.2.4 Dhaaba Uffataa Keessatti.....	48
4.2.5 Dhaaba Midhaaniitti.....	52
4.3 Gahee Fayyadama Afaanii Gabaa Keessatti	55
4.3.1 Fayyadama Afaanii Waamsa Maqaarratti.....	55
4.3.2 Looga Sadarkaa Sagaleetti	56
4.3.3 Looga Sadarkaa Gaaleetti	57
4.3.4 Fayyadama Afaanii Malleen Dubbii Keessatti	58
4.3.4.1 Akkasaa	58
4.3.4.2 Iddeessa	60
4.3.5 Afaan Walkeessa Makuun Fayyadamuu Keessatti	61
4.3.5.1 Waa Gaafachuurratti.....	61
4.3.5.2 Hubachiisuurratti	62
4.3.5.3 Amansiisuuf.....	63
4.3.5.4 Cabsuu(busheessuuf)	63

4.3.5.5 Deggaruuf	64
4.3.5.6 Mormuuf.....	64
Boqonnaa Shan: Cuunfaa, Argannoofi Yaboo.....	66
5.1 Seensa	66
5.2 Cuunfaa.....	66
5.3 Argannoo Qorannichaa	67
5.4 Yaboo Qorannichaa	68

Wabii

Dabalee-A

Boqonnaa Tokko: Seensa

1.1 Ariirrata

Afaan tajaajila hawaasa keessatti gahee ol'aanaa qaba. Afaan meeshaa walii galtee ilma namaa ta'ee kan namoonni iddoowwan garaagaraatti tajaajila adda addaatiif hojiirra oolchaniidha. Dhimma kana ilaalchisee hayyuun Hudson (1996:230) yoo ibsu, "*The social functions of language are the ways in which we use language to give our view of relationships to other people*" jedha. Akka yaada kana irraa hubannutti afaan tajaajila hawaasa keessatti karaa yaada keenya ittiin ibsannuufi hariiroo namoota biroo waliin qabnu ittiin cimsanuudha.

Kanamalees, wantoonni jireenya hawaasatiif barbaachisan kan ittiin ibsaman karaa itti fayyadama afaaniitiin ta'a. Haalli fayyadama afaanii kun immoo iddoowwan garaagaraatti bifa adda addaatiin hojiirra oola. Akka hayyuun Halliday (1994:233) irratti ibsutti, "*Language in use is variety of setting*" jedha. Akka yaada kanatti, namoonni haala jireenya isaanii irratti hundaa'uun fayyadama afaanii kanneen akka gabaa yookiin daldala, mana amantaa, mana yaalaa, iddoo taphaa, dirree siyaasaafi kan kana fakkaatan keessatti haala gara garaatiin dhimma itti ba'u. Gama birootiinis itti fayyadamni afaanii ilaalchaafi raawwii namootaatiin kan wal qabatu ta'uudha. Yaada kanas Hodge and Kress (1993:257) yoo ibsan, "*Language is to treat as ideology, actional and relational classification of thoughts and ideas should be taken into consideration*," jedhu. Akka yaada ibsame kanatti fayyadamni afaanii namoota yaada garagaraa qaban karaa giddugaleessa ta'een walitti fiduun kan wal taasisu ta'uu hubanna. Yaadota gubatti dhiyaate kanneen irraa ka'uun afaan haala iddoo gara garaatti dhimmoota adda addaatiif karaa garaagarummaa qabuun hawaasni waliigalteef kan itti ta'uu hubachuun ni danda'ama.

Hawaasni jiruufi jireenya isaa gaggeessuuf hojii adda addaa irratti bobbaa'uun sochii guyyaa guyyaan taasisu qaba. Kunis, jireenya isaa injifachuuf yookiin jiraachuuf carraaqqiin godhamu salphaa akka hintaane agarsiisa. Kanaaf, qorataan kun fayyadama afaanii bakka gabaatti, halleen dubbii hawaasni gargaaraman ibsuufi hiikuu irratti kan xiyyeeffatedha. Kana malees, fayyadamni afaanii kun haala gocha yeroo sanaa keessatti raawwatamuun kaan ibsamu ta'uu mul'isa. Haalli fayyadama afaanii iddoowwaniifi akkaataa dhimma itti bahan irratti garaagarummaa qabachuu danda'a. Haaluma Kanaan haala fayyadama afaanii ilaalchisee, hawaasni garee tokkoo haala wajjin jiraatu irratti hundaa'ee garaagarummaa loogaa fayyadamuu akka danda'an hubachuun nidanda'ama.

Namoonni dhimoota adda addaatiif kutaa hawaasaa garaa garaa irraa walitti dhufuun yeroo afaaniitti tajaajilaman ilaalcha isaanii karaa ibsuu danda'uun dubbiin yaada yookaan miira fedhii isaanii walii ibsu. Kanaaf, gabaan hawaasa tokkoof iddoo barbaachisaa dhimma isaa itti raawwatudha. *"The market is the key to specialization. The division of labour is limited by the extent of the market," Smith (1976:34).* Akka yaada kanaatti, gabaan bakka itti namoonni of fooyyessuuf carraaqan yookaan jireenya isaanii jijjiiruuf dhama'aan ta'uu agarsiisa.

Akkasumas sadarka sadarkaan hojiin bifa muraasa ta'een qoqqoodamee kan mul'atu bal'inaan bakka lafa gabaati. Dhimma sirna daldalaan walqabatee kan gaggeeffamuus ta'uu ibsa. *"Markets may be formal or informal. In a formal market, transactions are transparent and governed by regulations. Formal markets are open regularly at fixed hours for the exchange of a stipulated range of commodities at either the wholesale or retail level. Informal markets have always played a prominent role in trade, and they continue to do so. Informal markets remain important when it is difficult to create trust between buyers and sellers through purely formal arrangements based on commercial," Smith (1976:6).*

Akka yaada kanaatti, gabaan bifa lamaan kallattiifi al-kallattiin hundeeffamuu akka danda'u. Gabaan bakka tokkotti kallattiin yookiin al-kallattiin hawaasa tokko keessatti gaggeeffamuu danda'a. Gabaan al-kallattiin adeemsifamu karaa hawaasni hundi hin beekneen kallattii qaxamuuran fayyadamuun fedhii dhuunfaa irratti hundaa'uun namoota muraasan kan walii daddabarsuun haala mijjeessuun waliin daldalan ta'uu mul'isa. Gabaan kallattiin gaggeeffamu immoo, yeroo yookiin sa'aatii murtaawaa ta'e keessatti kan hawaasni qabeenya qabu bifa adda addaan bakka gabaa sanatti deemuun sirna daldalaa bifa bittaaafi gurguruun kan gaggeeffamudha. Kana malees, gabaan al-kallattiin adeemsifamu irratti hawaasni haala itti fufiinsa qabuun sirna daldalaa raawwachuuf bifa ifaafi bilisa ta'een adeemsisuun rakkoon ijoo ta'e adeemsa bituufi gurguruu keessatti mul'achuu nidanda'a. Kunis karaa ifa ta'een sirni bituufi gurguruu kallattii sirriin qindaa'uun daldalli seera qabeessa ta'e itti fufuun akka barbaachisu ibsameera.

Haaluma walfakkaatuun, gabaan bakka itti hawaasni daldalee itti buufatu, itti gurguruufi kan yaadeefi fedhe marsaan keessatti guyyaa guyyaan raawwatu ta'uu mul'isa. Kanaaf dhimmoota kana guutummaa guututti hojiirra oolchuuf fayyadamni afaanii murteessaadha. Fayyadamni afaanii nuti itti dhimma baanu kaayyoo keenya galmaan gahuu irratti baay'ee iddoo ol'aanaa qaba. Yaada Kanarraa kan hubannu, afaan tokkotti namoonni fayyadaman bakkaafi yeroo itti

dubbatan,mataduree irratti dubbataniifi namoota itti dubbatan irratti hundaa’uun haala fayyadama afaaniifi sirni dubbii keenyas dhimmoota kana faana kan jijjiirramu ta’uu isaati.

Haa ta’u malee,Afaan Oromoo kanaan dura sababoota dhibbaa siyaasaa,diinagdeefi hacuccaa adda addaa irra tureef faayidaa saba isaaf buuse laafaadha.Guddinni afaanichaa illee akka harkifatu ta’eera.kanaaf,yeroo ammaa kana Afaan Oromoo faayidaa inni buuse keessaa;Afaan hojii,Afaan barnootaa,Afaan waliigaltee,Afaan miidiyaa,Afaan qorannoofi qo’annoo ta’uu danda’eera.Kunis fayyadamni afaanii waan tokko qofaarratti kan hin hundoofneefi haala jiruufi jireenya hawaasaa keessatti ta’ee bakka hundatti kan itti gargaaraman ta’uu agarsiisa.Yaada kana cimsuuf,Ministeera Barnoota (2005:5) irratti yemmuu ibsamu,”Akkuma beekamu afaan tokko haala gaariin guddachuu kan danda’u dubbatamuu qofaan osoo hin taane,afaan barumsaafi afaan hojiin mootummaa ittiingaggeeffamu akkasumas afaan barreeffamaa yoo ta’edha”jechuun lafa kaa’u.Karaa biraa,hayyuun AyubClarc (1996) yoo ibsu,”*Language use often involves more than one domain of activity.Each language activity depends up on the variety of participants, time, place, actions*” jechuun addeesseera.Akka yaada kanarraa hubannutti,fayyadamni afaanii yoomessa afi gocha adda addaa keessatti hawaasni itti fayyadamuun ergaa qabu kan dabarfatu ta’uu agarsiisa.Haa ta’u malee,namni hundi afaaniin fayyadameef qofa walqixa ergaa barbaachisu danda’a jechuun rakkisaadha.

Haalli dubbii akkaataa itti namni tokko afaanitti fayyadamuun ergaa isaa yoomessa uumamaa keessatti nama biroof kallattiin itti dabarsuudha.Yaada kana cimsuuf hayyuun Hudson (2001:106) yoo ibsu,”Dubbiin yeroo muraasaaf ta’ee yeroo dheeraafis bakka murtaa’aa ta’e tokkotti kaayyoo barbaadameefi haala qabatamaa dubbii yeroo sanaan dhimma ta’eerratti namni tokko kallattiin nama biroof haasaa yookiin ergaa darbudha”jedha.

Qoratchi qajeelfamni itti fayyadama Afaan Oromoo bahee jiru adeemsa baruu barsiisuu keessatti hojiif akka ka’umsatti kan fayyade ta’uu agarsiisa.Kunis gama barsiisuun kan mul’atu malee,seerri addaa Afaan Oromoon baheeruufi hojiirra ooleeru kan hinjirre ta’uu ibsa.Haa ta’u malee,qorannoon kun akaakuu barnootaa akkadaamii yookiin barnoota bu’uuraa warra jedhaman jalatti ramadamuu akka daanda’u ibseera.

1.2 Ka'umsa Qorannichaa

Fayyadama Afaanii Aanaa Horroo Bulluq Gabaa Saqalaa keessatti Afaan Oromoon qorannoo dhimma gabaarratti gaggeessuu barbaade. Guddina Afaan tokkoof qorannoo adeemsiisuun barbaachisaa waan ta'eef, fayyadamni afaanii kun dubbii gabaa keessatti taasisamuun dhaaba dhaaban adda bahee hiika inni laatu garaagara ta'uun beekameera. Kunis, kan mul'atu fuulaa fuulatti walii galtee haala yoomessa uumamaa yeroo sanaa irratti hundaa'uun kan raawwatamudha.

Yaada kana deggaruun, Beekaan (2015:6-7) yoo ibsu, "Yeroo hunda itti fayyadamni afaanii ergaan dubbataan darbu isa dhaggeeffatu biratti hiiknisaa hubatamuu qaba. Kana ta'uu baannaan, itti fayyadamni afaanii gatii dhabeessa ta'a. Yoomessi bu'uura itti fayyadama afaanii haasawaa fuulaafi fuulaan gaggeeffamudha. Itti fayyadamni afaanii kunis, yeroo baay'ee gochaa boqqonnaa tokkoon ol ta'e qaba. Gochoonni afaanii kunis kan itti adda bahan gosoota hirmaattotaan, yeroo, iddoofi gocha raawwatamuunidha."

Haaluma kanaan, bakka sirna daldala gabaa magaala Saqalaa keessatti hawaasni bal'inaan kan fayyadamu afaanota jiran keessaa Afaan Oromoodha. Fayyadamni afaanii gabicha keessatti raawwatu Afaan Oromoo qofaa osoo hintaane, darbee darbee Afaan Amaaraa yemmuu gargaaramaniifi wal makanii kan dubbataniis nijira. Afaanonni kunis walitti makamuun yemmuu dubbataman caasaa afaanii sadarkaa loogaafi walmakaa ta'een afaanichaatti kan tajaajilaman ta'uu agarsiisa.

Qorataan ka'umsa godhatee akka sababaatti kan ka'eef, jireenyaan hawaasaa keessa waan jiraatuuf, fayyadama afaanii gabicha keessatti raawwatamu yeroo adda addaa gabaa Saqalaa deemuun haala fayyadama afaan bakka sanaa keessa jiru waan argeef fayyadama afaanichaa adda baasee ibsuuf itti kan gargaarameefi kaka'umsa argateedha.

Akkasumas, qorataan akka ka'umsatti qabxiilee as keessatti ilaale: **tokkoffaa** haala itti fayyadama afaan oromoo gabaa keessatti hawaasni kamiyyuu taasisu carraa afaan isaaniin bituufis ta'e gurguruuf qaban dursa yoo argatan gaarii akka ta'uu qabu; **lammaffaa** afaanota walmakaa ta'an gabaa keessatti mul'atan jiraachuu kunis sababa dhibbaa siyaasaa, diinagdee, aadaafi amantaanis sirnoota darban keessatti hawaasa tokko olqabanii hawaasa biroo gadi qabuun waan jiruuf. Kunis, cunqursaan Afaan Oromoorra waan tureef afaanichi kallattii barbaadameen hojiirra kan hin oolle ta'uudha. Ministeera Barnootaa (2005:5) irratti akkuma ibseen, "Akkuma seenaa biyya keenyaafi biyya biraarraa hubannu, adeemsi siyaasaa afaan

saba tokkoo qofti akka guddatuufi beekamu,kan saboota biraammoo akka qancaruufi ukkaamamu yeroo taasisu agarra.” jechuun ibsameera. **Sadaffaan** ammoo qoratichi yaadolee ka’umsa godhate kanaaf, afaanichi walmakiinsa isaaf qorannoo gaggeeffame kanaan maal ta’uu akka qabu ibseera.

Yaadolee ka’umsa kanarratti hundaa’uun gaffiiwwan bu’uuraa qorannichaaf dhihaatan:

1. Dhaaba waan bitamuufi gurguramuutti fayyadamni afaanii gabaa Saqalaa keessatti mul’atan maal fa’i?
2. Eenyummaa gabaafi bakka isaa ijaaroo keessatti gaheen fayyadama afaanii maali?
3. Walmakiinsa afaanii bakka gabaa keessatti haala fayyadama afaaniin mul’atan maal fakkaata?

1.3 Kaayyoowwan Qorannichaa

Kaayyoon gooroo qorannoo kanaa,”Qaaccessa Fayyadama Afaanii gabaa keessatti:Haala Godina Horroo Guduruu Wallaggaa Aanaa Horroo Bulluq Gabaa Saqalaa”keessa jiru maal akka fakkaatu ibsuudha.

Kaayyoowwan gooreen ammoo akka kanaa gadiitti ta’u:

- 1 Dhaaba waan bitamuufi gurguramuuttiin walqabatanii fayyadamni afaanii gabaa Saqalaa keessatti mul’atan ibsuu
- 2 Eenyummaa gabaafi bakka isaa ijaaroo keessatti gaheen fayyadama afaanii addaan baasuu
- 3 Walmakiinsa afaanii bakka gabaa keessatti haala fayyadama afaaniin mul’atan maal akka fakkaatu ibsuu

1.4 Barbaachisummaa Qorannichaa

Qorannoon kun qaaccessa fayyadama afaanii haala dubbii bakka gabaa keessatti dhimmoota daldaluun walqabatan bituufi gurguruuf afaan iddoo ol’aanaa qaba.keessattuu fayyadamni afaanii dhimmoota yeroo sana keessatti raawwataman galmaan gahuufi kan yaadame tokko itti milkaa’uuf shoora guddaa taphata.Kanaaf,namni tokko hammuma afaan tokkotti dhimma bahe karoora qabate ka’e raawwachuun ergaa isaa kallattii yookaan qaama ittiin gahuu barbaadeef geessisuu danda’a.Kanamalees,haala namoota afaanicha fayyadamuun tajaajilama sanaan bu’aan isaas tilmaamuu danda’a.Kanaaf,bu’aan qorannichaa kanarraa argamu faayiida lee armaan gadii argamsiisuu danda’a.

- ❖ Namoonni waa'ee xinqooqa hawaasummaa irratti barreessuu barbaadan itti fayyada uu danda'u
- ❖ Waajjira qorannoo daldalaafi gabaa Oromiyaatiif akka madda odeeffannootti tajaajilu u danda'a
- ❖ Koree waalta'ina afaan oromoo irratti hojjetaniif akka madda ka'umsaatti tajaajilu danda'a
- ❖ Namoota gara fulduratti mataduree kanaan walfakkaatu irratti qorannoo gaggeessanif akka yaada ka'umsaatti madda ta'uu danda'a.

1.5 Daangaa Qorannichaa

Qorannoon kun kan irratti xiyyeeffatu, Qaaccessa Fayyadama afaanii gabaa keessatti: haala Naannoo Oromiyaa Godina Horroo Guduruu Wallaggaa Aanaa Horroo Bulluq gabaa Magaala Saqalaa keessatti kan dangeeffamedha. Qorannoo kana Godinaalee Oromiyaa mara irratti osoo gaggeeffame bu'aan argamullee baay'ee ol'aanaa ta'a ture. Garuu, kana gochuuf immoo yeroo, humna namaafi baasii guddaa waan gaafatuuf ulfaataa ta'uu danda'a. Kanummarraa ka'uudhaan Aanoolee Godina Horroo Guduruu Wallaggaa keessa jiran keessaa aanaa jedhame kana keessatti akka gaggeeffamu ta'eera. Fayyadamni afaanii haala dubbii bakka gabaa keessatti haala qabatama yeroo sanaa ergaa maalii akka dabarsuu barbaadu xiinxalamuun ibsi bal'aa itti kennamuun dhihaateera.

1.6 Hanqina Qorannichaa

Hanqinni qorannoo kanaa, itti fayyadama koompiteeratti ogummaa gahaa ta'e dhabuu, kitaabol ee wabii qorannoo kanaaf fayyadan gahaa ta'an dhibuuti. Kana malees, hanqinni mallaqaafi bakka itti odeeffannoon kun itti funaanamus kun rakkisaa ta'uu fa'i. Inni biroon dhimma mataduree kana faana walqabatan bifa qorannoon gaggeeffamuu dhibuun isaa akka rakkootti ka'uu nidanda'a. Kunis qorannoon osoo raawwatameera ta'ee akka madda ka'umsaatti tajaajilu danda'a ture. Kanaaf, hanqina kanneen furuuf hanga danda'ametti gorsaa kiyya waliin marii'achuun qorannoowwan naannoo matadurichaatti gaggeeffaman sakatta'uun yaada ka'umsaa argachuun danda'ameera. Gama ibsaatiinis hanqinni jiru laayyoo miti. Qoratan hojii qorannoo kanaa alatti hojii idilee waan qabuuf odeeffannoo barbaade iddoo barbaade deeme argachuuf yeroo bal'aa argachuu dhiisuunis hanqina isa biraati. Akkasumas, yeroo adda addaa sababii rakkoon siyaasaa biyyitti keessa tureef lagannaan gabaa yeroo garaagaraa jiraachuun isaa hojii qorataa kanaaf yeroo barbaadetti ragaa funaanuurratti hanqinni uume salphaa miti.

Boqonnaa Lama: Sakatta'a Barruu

2.1 Seensa

Boqonnaan kun barruuwwan qorannoo kanaan hidhata qaban of keessatti kan hammatee dhihaatedha. Yaanni hayyootaa mata duree qorannoo kanaan walitti dhufuu danda'u jedhamee kan yaadameefi qorannoo kana gabbisuu yookiin cimsuu kan danda'antu dhihaateera. Akkasu mas, qabiyyeewwan as jalatti argaman: maalummaa gabaa, fayyadama afaanii, walitti dhufeenya afaaniifi gabaa, afaan walkeessa makani fayyadamuu, yoomessa fayyadama afaanii, fayyadama afaanii malleen dubbii keessattiifi sakatta'a barruu walfakkii ta'an kan of keessatti qabatudha. Kana malees, yaanni hayyoota adda addaa oddeeffannoo barbaachiisaa ta'e tartiibaan ibsuun dhihaateera.

2.2 Maalummaa Gabaa

Maalummaa gabaa ilaalchisee hayyoonni gara garaa karaa adda addaatiin hiika kennanii jiru. Akka Hornby (2000:722) ibsutti, "*Market is an occasion when people buy and sell goods; the open area or building where they meet to do this.*" jechuun ibsa. Akka yaada hayyuu kanarraa hubannutti, yaad-rimee jechi gabaa jedhu kun bakka itti uummanni bituufi gurguru ta'ee; yeroon kan tajaajiluufi iddoo hawaasni itti hojjechuuf walgahu ta'uu agarsiisa.

Kanamalees, akka hayyuun kun ibsutti, "*Marketing is the activity of presenting, advertising and sell in a company's products in the best possible way*" Hornby (2000:722). Yaada kanarraa akka hubannutti, gabaa jechuun bakka itti sochiin adda addaa tasiifamu, bu'aan warshaalee gara garaa itti beeksifamuufi wanti achirraa argamu kunis haala gaariin karaamijaataa ta'een iddootti gurguramuu danda'an ta'uu agarsiisa.

Kana malees, gabaan bakka itti namoonni jireenya isaanii mo'uuf itti waldorgaman ta'uu ibsa. Smith (1976:34) irratti akka ibsutti, "*The market is an arena of competition.*" jedha. Akka yaada kanarraa hubannutti, gabaan bakka dirree namoonni itti daldalaan ta'ee jiraachuufis ta'ee jireenya isaanii mo'achuuf iddootti carraqaan ta'uu agarsiisa.

Karaa biraatiin yaad-rimeen gabaaf laatame hayyuun William haala itti aanuun ibseera. "*The word 'market' or some similar term derived from the latin mercatus appears in most European languages and always refers to the place or method of contact between buyer and seller*" William (1965:905).

Akka yaada hayyuu kanarraa hubannutti, yaad-rimee jechi gabaa jedhu kan fudhatame afaan latiinii “macatus” jedhu irraa kan dhufe yookiin kan argamedha. kunis, afaanota Awurooppaan yemmuu ibsamu, bakka yookiin iddootti namoonni walqunnamuu danda’an ta’ee, adeemsi bituufi gurguruun bakka keessatti raawwatamuu danda’u ta’uu kan agarsiisuudha. Ammas yaada kana keessatti hawaasni yookiin tajaajilamtoonni bittaaafi gurgurtaa wayita gaggeessan haalli dubbii isaan fayyadaman hariiroo afaaniifi sirni daldalaa gabaa keessatti raawwataman kan walitti dhufeenya qaban ta’uu mul’isa.

Haala hundeeffama gabaa ilaalchisee hayyuun Smith (1976:1) irratti yoo ibsu, “*Markets were located at both transport hubs and centres of consumption, even when the latter were quite remote*” jedha. Yaada kanarraa akka hubannutti, gabaan kan hundeeffamu daandii giddugalees saa ta’eefi bakka mijaataa hawaasni hundi filachuu danda’uun iddoo fagoo yookaan kallattii adda addaarraa achitti dhufuun namoonni kan gaggeessan ta’uu mul’isa. Akkasumas, gabaan kan gaggeeffamu irra deddeebiin waan ta’eef, bu’aa qabeessummaan inni hawaasaaf fidu gaarii ta’uu agarsiisa. Kunis, kan raawwatu ol’aantummaa hawaasaafi yaada yookiin fedhii hawaasaan bakka tokkotti waan walitti qabamanii ijaaramaniif hawaasni yeroo isaanii gamtal e deemuun kan dalagatan ta’uu ibsa. Yaada kanas hayyuun Smith (1976:1) “*It shows that successful markets were regulated-often by civic authorities-to maintain a reputation for reasonable prices and quality control*” jedhee ibsa. Karaa biraa hiika gabaa wayita ibsamu, “*Market is a regular gathering of people for the purchase and sale of provisions, livestock, and other commodities.* (<https://www.google.com>.)

Akka yaada kanarraa hubatamutti, Gabaa jechuun bakka namoonni idileen walitti dhufanii karaa itti fufiinsa qabuun oomisha qonnaa, oomisha warshaalee, bu’aa loonii, Midhaan dheedhi ifi kan kana fakkaatan iddootti haala bittaaafi gurgurtaan itti raawwatamu yookiin adeemsiifa mu ta’uu agarsiisa. Kunis, gabaan dhaabbatu kun takka qofa walitti dhufee kan addaan citu osoo hin taane guyyaa gabaan sun torbee keessa itti dhaabbatuu itti fufiinsaan torbee torbeen kan gaggeeffamu ta’uu ibsa.

Kana malees, yaadrimee gabaan qabu haala itti aanuundhihaateera. “*A market is one of the many varieties of systems, institutions, procedures, social relations and infrastructures whereby parties engage in exchange.* (<https://en.m.wikipedia>.) Akka yaada kanarraa hubannutti, gabaan wantoota hawaasni walitti dhufan keessaa tokko ta’ee bakka namoonni bittaaafi gurgurtaadhaan waan qaban afaanitti fayyadamuudhaan kan waljijjiiran ta’uu mul’isa. Kunis walitti dhufeenyi hawaasaallee cimsuurra darbee kallattii adda addaarraa iddoo kanatti

hawaasni argaman afaanitti fayyadamuun dhimmoota qaban sanatti gargaaramuun isaanii hariiroon afaaniifi gabaa gidduu jiru cimaa ta'uusaa mul'sa.

2.3 Fayyadama Afaanii

Maalummaan fayyadama afaanii haalaafi bakka kamitti hawaasni afaanitti akka itti fayyadamuu qabu ibsa. Ayub (2008) akka Clark (1996) wabeeffachuun ibsetti "*Areas language use as places and situation where people do things with language*" jechuun maalummaa fayyadama afaanii maal akka ta'e ibsa.

Fayyadama afaanii ilaalchisee hayyoonni garagaraa hiika kennanii jiru. Akka (cooper 1976:184) ibsutti "Xiyyeeffannoon xinqooqaa garaagarummaa afaan tokkoo yookaan looga tokko keessatti haala dubbiin, seerlugaan yookaan jecha uumamu yookaan adda addummaa afaanota yookaan looga jidduutti uumamuudha," jedha. Kana malee, xiyyeeffannoon xinqooqaa fayyadama afaanii keessatti garaagarummaa garee murtaawaa tokko keessatti jiru kan ilaaluufi haala fayyadama irratti adda addummaa garee hundarratti mul'atu kan ilaaluudha. Fayyadama afaanii jechuun naamusa dandeettii afaanii irratti kan xiyyeeffatu ta'ee akkaataa afaan itti baramuufi addunyaa ammayyaa'aa ta'e keessatti haala fayyadama afaanii irratti kan xiyyeeffatuudha; jedha. "*Applied linguistic is the one of several academic discipline focusing on how language is acquired and used in the modern world*," Zultan (www.cambridge.org/elt).

Liulseged (1994), qo'annoo fayyadama afaanii ilaalchisee akka ibsutti, hawaasa afaan adda addaa dubbatan keessatti seera afaanichaa waliin qaban filachuu kan gaafatuudha. Seerichis haala adda addaarratti kan hundaa'u ta'uu isaafi haalootiin kunis naannoo, mataduree, bakka hojii fi kan kana fakkaatan faa ta'uu danda'a jedha. Kana malee, qo'annoon itti fayyadama afaanii xiyyeeffannoo garaagarummaa xinqooqaa garee murtaawaa tokko keessatti jiru kan ilaalu yookaan haala fayyadamaarratti adda addummaa garee hedduurratti mul'atu kan ilaalu akka ta'e hubachuun nidanda'ama.

Gama biraan, fayyadama afaanii jechuun tajaajila afaanii haala adda addaa keessatti qabuudha. Haala kana Clark (1996) yoo ibsu, fayyadamni afaanii hojii kamiyyuu keessatti barbaachisaafi murteessaa ta'uu isaa lafa kaa'ee jira.

Kanaafuu, hojiin fayyadama afaaniirratti hojjetamu, garaagarummaa haala xinqooqaafi hawaasummaa jiru adda baasuufi ibsuurratti xiyyeeffachuu qaba. Kana jechuun, haala itti fayyadama afaanii hunda adda addummaa hawaasaa sababa afaaniin uumamu kan hammatuudha. Kana keessatti, garaagarummaa kan jedhu namni dubbatu sun gosa garaagaraa afaanichaa keessa

jiru filatee kan dubbatu ta'uu isaati.Fakkeenyaaf,bakka hawaasni tokko afaan adda addaa beekuutti,afaan tokko hojii tokkoof afaan biroo ammo hojii gara biroof fayyadamuu danda'u.

Fayyadani afaanii calaqqee hawaasaa ta'uu isaa,Coulms (1997) Labou (1976) wabeeffachuun ibsee jira.Fayyadamni afaanii haala sadarkaa hawaasaafi amala gosa hawaasaa calaqqisiisa. Haaluma walfakkaatuun,Clark (1996) gama isaatiin,itti fayyadamni afaanii walitti dhufeenya hawaasa waliin qaban kan agarsiisu jechuun ibsa.Itti fayyadamni afaanii,adeemsa nama dhuunfaafi hawaasaa kan hammatuudha.Kunis,yaad-rimeen fayyadama afaanii haala hawaasaa kamiyyuu keessatti beekumsa gahaa afaanichaa qabaachuu giddu galeeffachuubaa Fayyadama afaanii jechuun rakkoo afaaniin walqabataniif furmaata barbaaduun yaadiddama bu'uura kaahuudha.Keessattuu rakkoo afaan barnootaa yoo ta'e,afaan tokkoffaa,afaan lammaffaa yookaan afaan alaa baruu barsiisuu keessatti rakkoo fayyadama afaanii irratti mul'ataniif furmaata laatudha.Kana malees,caasaa afaan tokkoo qaaccessuun yookaan qorannoofi qo'annoo taasisuun furmaata kaa'uudha.

Goldman-Rakic (1998) *"Applied linguistic is concerned with the promoting our understanding of the role of language plays in human life.At its centers are theatrical investigations real world issues in which language role."* jedha. Hayyuun kun fayyadama afaanii ilaalchisee akka ibsetti, xiinxalli fayyadama afaanii afaan guddisuufi hubannaa kennuu irratti gahee guddaa qaba.Gaheen fayyadamni afaanii jireenya namaa keessatti taphatu hubachuu keessatti jiddu-galli isaa yaaxxina fayyadamaafi hojiirra oolmaa isaa kan qo'atuudha.

Fayyadama afaanii ilaalchisee Wolff (2000:298) yoo ibsu,gaaffilee ijoo xinqooqa hawaasaa kanneen akka eenyutu eenyuuf maal dubbata? Yoomiifi eessatti dubbata? Maaliifi? Akkamitti dubbata? Kan jedhu adda baafachuu qabna jedhu.Fayyadama afaanii ilaalchisee,Addunyaa,(2010) akka ibsutti,gaaffileen bu'uura afaanii hawaasa kan hubachiisan eenyutu,eenyuuf maal dubbata kan jedhu haala hirmaattoonni waliin isaanii irratti qaban kan agarsiisu yeroo ta'u,yoomiifi eessatti dubbanna inni jedhu yeroofi bakka waliin dubbiin sun itti dubbatame kan ilaallatuudha.Maaliifi akkamitti kan jedhu immoo,afaan dubbatamu sun haala qabatamaa tajaajila maaliif akka oolu kan agarsiisu jedha.Kanarraa kan hubannu,namoonni afaan tokkotti fayyadaman matadureen irratti dubbatan,bakkaafi iddoo itti dubbataniifi namoota itti dubbatan irratti hundaa'uun haala fayyadama afaaniifi sirni dubbii kan jijjiiramu ta'uu isaati.

Hayyuun Well (2002) fayyadama afaanii yoo ibsu asxaa hawaasaa (sanyii,aadaa) isa ol'aanaa akka ta'etti ibsa.Namni tokko afaan akkaataa barbaadeen filachuun bakkee adda addaatti dhimma itti bahuun ni danda'ama.Kanarraa ka'uun Columas(1997) Keller (1985)

wabeeffachuun akka ibsetti,itti fayyadama afaanii irratti hundaa’uun amala afaanii namichi dubbaturraa miseensa garee kami akka ta’e adda baasuun akka danda’amu ibseera.Akka ibsa hayyoota kanatti fayyadamni afaanii amala afaanii keessaa isa guddaafi salphaatti namni tokko garee hawaasaa kami akka ta’e adda baaffannuufi mallattoo eenyummaa saba sanaa ta’uu hubachuun ni danda’ama.

Karaa biraatiin amala fayyadama afaanii adda baasuun tajaajilasaa isa tokko yoo ta’u,tajaajilli inni biraan haala beekumsaafi uwwisa waan sanarratti qabnu gama itti fayyadama waliin waltiinaan haala qabatamaa afaanichaa ta’uu danda’a.Haala xinqooqa hawaasaa ibsuun amma fayyadama afaanirratti haala qabatamaa lamatu jiru.Isaanis,Fayyadama afaanii haala hojiirra ooluun jijjiirama hammatamuufi hawaasni hunduu afaan akkuma dhimmichatti garaagarum maan fayyadamuudha.Dimshaashumatti, fayyadamni afaanii yaadumaan kan dhugoomu osoo hin ta’iin,haala qabatamaa hojii hawaasichaan kan dhugoomudha.Itti fayyadama afaanii ilaalchisee Clark (1996) qabxiilee itti aanan arfan lafa kaa’eera.Ta’iinsa itti fayyadama afaanii (assumption of language use),Fakkeenyummaa itti fayyadama afaanii(instance of language use),Haala dhiyaannaa itti fayyadama afaanii(approach of language use)fi Bal’ina itti fayyadama afaanii(arenas of language use) dha.

Fakkeenyummaan itti fayyadama afaanii jechuun haala hawaasni tokko afaanitti dhimma ba’uun hojii tokko hojjetudha.kunis,ergaa afaanii waan tokko hojjechuuf kan gargaaru ta’ee, namoonni haala dubbii yookaan haasawaa guyyaa guyyaa keessatti dhimma karoora, daldalaa,amantaa, falmii siyaasaafi kan kana fakkaatan itti fayyadaman jechuun nidanda’ama. Dabalataanis,afaan hojii guyyaa guyyaa keessatti raawwataman bashannanuu,aarsuu,amansiisuufi k.k.f hojiirra kan ooludha.

Bal’ina itti fayyadama afaanii kan jennu immoo iddoo namoonni afaaniin waan tokko itti hojjetanidha.Dhimmi bal’inaa teessoofi dubbataa saniin kan agarsiifamudha.Gama biraatiin ta’insa itti fayyadama afaanii akka Clark (1996) ibsutti qabxiilee hojiirra oolmaa jaha tarreesseera.Faayidaan afaanii inni dursaan dhimma hawaasaaf ooluusaati.Hawaasni callisee afaanitti hinfayyadamu.Afaan dhimmoota hedduuf itti gargaarama.Kunis,gumgummii irraa eegalee hanga walbeekuutti hojii guyyaa karoorsuu,bashannansiisuuf,hojii walitti dhufeenya dippilomaasii,walitti dhufeenya biyyootaafi k.k.f fayyadama.Kanneenis hojii hawaasaa waan ta’aniif afaan ammo haala dubbiin yookaan haasaan meeshaa wantoonni kun ittiin raawwatamanidha.Akkuma beekamu afaan hojii hawaasummaa keessatti meeshaa ta’ee osoo

hintajaajiluu ta'ee jiraachuun hindanda'amu.Kanaafuu,afaan meeshaa waliigaltee ta'ee tajaajiluun ergaa kan dabarsu ta'uu ibsa.

Yeroo hunda itti fayyadamni afaanii ergaan dubbataan darbu isa dhaggeeffatu biratti hiiknisaa hubatamuu qaba.Kana ta'uu baannaan itti fayyadamni afaanii gatii dhabeessa ta'a. Itti fayyadamni afaanii gochoota adda addaa walqabsiisuuf fayyada.Afaanitti fayyadamuuf yoo xiqqaate bakka bu'oota ofdanda'anii dhaabbatan lama barbaada.Bakka bu'oonni kun lamaan ammoo walitti dhufeenya qabaachuu qabu.Kunis,yeroofi iddoo murtaa'e keessatti qaamaan fuulaafi fuulaan walarguu yookiin waliif barreessuu qabu.Yoomessi bu'uura itti fayyadama afaanii fuulaan gaggeeffamuudha.Itti fayyadamni afaanii yeroo baay'ee gocha boqonnaa tokkoon ol ta'e qaba.Fayyadamni afaanii kun kan itti adda ba'an gosoota hirmaattotaan,iddoo,yeroofi gochaan.Qo'annoon itti fayyadama afaanii saayinsii beekumsaafi hawaasaati.Saayinsistoonni beekumsaa (Cognitive) warra dubbataniifi dhaggeeffatan adda addaan qo'ata.Yaaxinni isaanis waa'ee yaadaafi gocha dubbataa yookiin dhaggeeffataan adda addaan.

Karaa biraatiin qorattoonni hawaasaa gama isaaniitiin itti fayyadamaafi gocha namootaa osoo hinta'iin haala itti fayyadama afaanichaa irratti kan bu'uureffatedha.Kanaafuu,itti fayyadamni afaanii gosoota gocha adda addaa walqabsiisuuf kan oolu ta'uusaa ibsoota adda addaa asii olitti eeraman irraa hubachuun nidanda'ama.Kanamalees,fayyadamni afaanii kallattiin bakka, yeroofi haalaan dangaahaa dhimma waan tokko irratti itti gargaaramuun abbaan dhimaa yaada yookaan ergaa barbaade kan ittiin dabarfatu yoomessa uumamaa keessatti ta'uu beekamaadha.

2.3.1 Walitti Dhufeenya Afaaniifi Gabaa

Gabaan bakka hawaasni tokko jiruufi jireenya isaa gaggeessuuf naannoo tokkotti walgahuun sirna daldalaa adda addaa marsaa marsaaan bakka itti adeemsifamuudha.Kana malees, gabaan torbaan keessaa guyyaa idileen hawaasni walitti dhufuun dhimmoota isaanii raawwatan ta'uu agarsiisa.Kunis,haalli dubbii gabaa keessatti adeemsifamu hawaasni waan fedhe,hawwe, yaade,karoorse,waan tokko bituufi gurguruuf afaan shoora guddaa ta'e qaba.Kanaaf,haala dubbii bituufi gurguruu keessatti abbaan dhimma lamaan dubbataafi dhaggeeffataan walii galuuf afaan murteessaadha.Hariiroon afaaniifi gabaan qaban adda bahamanii ilaalamuu hindanda'an.Kunis,hariiroon afaaniifi gabaan waliin qaban caalmatti bakki itti mul'achuu danda'u keessa tokko iddoo daldala gabaa akka ta'e hubachuun ni danda'ama.

Itti dabalees, Afaaniifi gabaan hariiroo yookaan walitti dhufeenya cimaa ta'e qabu. Gabaanis, bakka sirna daldalaa itti gaggeffamu ta'ee namoonni kallatti adda addaa irraa walitti dhufuun bakka tokkotti bifa gurmuun kan hundaa'andha. Namoonnis, dhimmoota adda addaa kan dhuu nfaa, kan garee, kan hawaasaas ta'e raawwachuuf yemmuu gara gabaa dhaqan afaaniin, amanta an, aadaan, saalaan, qomoon, naannoon osoo wal hinqoodiin raawwachuu isaanii agarsiisa. Kana af, namoonni gabaan hawaasa kamiifuu buu'uura yookaan ijoo ta'uu ibsu. Akkasumas, hawaa sni dhimma isaanii bahuuf haala dubbii afaanitti fayyadamuun amansiisuufi amanuu, deeggar uufi mormuun kan gaggeeffamu afaanitti tajaajilamuun ta'uisaa agarsiisa.

Walumaa galatti, walitti dhufeenyi afaaniifi gabaa wayita gaggeeffamu waliigalteen isaan gidduutti raawwatamu baay'ee murteessadha. Hawaasni tokko dhimma barbaade gabaa deemee raawwachuuf afaanitti fayyadame abbaa dhimmaa waliin waan tokko dalaguuf dursa waliigalteen jiraachuu qaba. Yaada kana deggaruun Beekaan (2015:22) irratti yoo ibsu,

"Walii galteen tooftaa hawaasni tokko yaada, fedhii, odeeffannoo, miirasaa waliif qoodudha. Dhimmi darbu kun ammoo kallattiinis ta'e kallattiin ala afaan faana hidhata guddaa qaba. Waliigalteen (communication) ilma namaa mala kamiinuu haata'u namoota garee lama yookaan lamaa ol gidduutti ragaa yookaan odeeffannoo waljijjiiruun jiraachuusaa agarsiisa. Waliigalteen raawwachuuf ergaa dabarsan, ergaa fudhatan, malli ergaan ittiin darbuufi akkasumas walhubannoon deebii jiraachuu qaba. Waliigaltee ilmaan namootaa gidduutti bifoote ittiin gaggeeffaman keessaa kan yeroo baay'ee hojiirra oolu afaanidha." jedha.

2.3.2 Afaan Walkeessa Makanii Fayyadamuu

Afaan wantoota hawaasni walitti dhufuun gamtaan akka jiraatan taasisan keessaa isa tokkodha. Hawaasni gamtaan jiraatu kun ammo si'a afaan fayyadamu inni tokko afaan isa kan biroo afaan ofii keessatti galchuun yoo fayyadamu mul'achuu danda'a. Afaan walkeessa makuu jechuun yeroo namni tokko haasawaa isaa keessatti afaan garagaraa galchuun fayyadamuu jechuudha. Yaada kanaas Matras (2009:540) *"Code switching is the alternation of language into another occurs in the middle of a speech"* jedha. Yaanni kunis dubbataan afaan fayyadamaa jirurraa gara afaan birootti ce'uun jechoota, gaaleewwaniifi ibsoota garagaraa fiduun jidduu dubbii isaatti galchuun dubbachuudha. Hayyuun kun yaada, *'Code switching'* jedhu *'Code mixing'* isa jedhuun garaagarummaa akka hinqanetti ibseera. Haata'u malee, Gudykunst, W. and Kim, Y. (2003:239) *"Code switching"* kan jedhu hubannoo qabaachuu

barbaadanii afaan biro afaan dubbataa jiran keessatti galchuun fayyadamuu yoo ta'u *'code mixing'* ammoo osoo hinbeekiin yookiin hinhubatiin afaan biroo dubbii ofii keessatti fiduun fayyadamuudha." jechuun akka garaagarummaa qabaatanitti ibsanii jiru. Zalaalem (1998:198-199) Gumperz and Bakamba waabeffachuun waa'ee makoo (code switching and code mixing) yoo ibsu fayyadama afaanii keessatti afaan dubbataa jiran irraa gara afaan birootti ce'uun dhuma himootaa yookiin dubbii gidduutti jechoota, gaaleewwan, maxxantootaafi himoota fayyadamuu akka ta'e lafa kaa'ee jira.

Akka yaada hayyoota Gudykunst, (2003:237) ibsanitti, *"The reason for switching of language is to hide fluency or memory problem in second language, to facilitate interpersonal particular relationship and to create secret use of language."* jedhu. Akka yaada kanarraa hubannutti, ka'umsi afaan makoo fayyadamuu yaada ibsuu barbaadan ibsachuu dadhabuu, rak koo dagachuu yookiin haala walitti dhufeenyaa mul'isuuf akka ta'e, akkasumas icciitii uumufillee kan raawwatamuu hayyoonni ni ibsu. Kanaaf, hawaasni gabaa keessatti yemmuu bittaaafi gurgurtaa raawwatan haalli dubbii isaan itti fayyadama afaaniin dhimma itti bahan iddoo iddootti afaan walkeessa makuun kan dubbatan ta'uu niagarsiisa. Kunis, yaaduma hayyoonni ibsan kana kan deeggaru ta'uu mul'isa.

Sababni biraa kan afaan walitti makuu Hudson (1996:52) *"Speakers choose a language which the other person understand"* jedha. Akka yaada kanaatti namoonni afaan dubbataa jiraniin irraa gara afaan birootti ce'uu afaan dhaaggeeffataan nama hubatu filachuu yookiin ergaa dhaggeeffataa biraatti uumuuf akka ta'e hubachuun nidanda'ama.

Walmakiinsa fayyadama afaaniif wantoonni sababa ta'an sirnoota Mootummoota darban keessatti afaan saba tokkoo ol kaasuun, kan sabaafi sablammoota biroo gadi qabuu, hacucuu, tu ffachuun gama amantaan, aadaan, duudhaan, siyaasaan, dinagdeen Afaan Oromoo quucaraa turuun isaa ni yaadatama. Yeroo kana uummati saba Amaaraa amantii Ortodoksii bakka bakkatti babbal'ifachuuf yeroo socho'anitti carraan Afaan Oromoofi Afaan Amaaraa akka walmakuuf haalli mijataa uumameera. Haaluma kanaan yaadicha deggaruun walmakiinsa afaanichaaf sababa kan ta'an hayyuun Taabor (2008:596) yoo ibsu,

"Afaan Oromoo bal'aafi jechoota baay'ee qabaachuun kan badhaadhedha. Sabaafi Sablammoota Afaan, Seenaafi Aadaa mataa isaanii odoo qabanuu tuffatamaniifi dhiitaman keessaa tokko ummata Oromooti. Hooggantoonni Itoophiyaa afaan Uummattoota biraa tuffachuun, akka itti hin hojjenne taasisuufi gaaddidduu imaammataa irraa buusuun, afaan isaan bakka hin

*buuneefi meeshaa cunqursaa itti ta'e dirqama kan isaanii godhanii akka fudhatan gochuun ukkaamsaa turan"*jedha.

Kana malees,hayyuun Taabor (2008:597) Gaazeexaa Birihaaninnaa Salaam Mudde 19 bara 1926 kan bahe waabeffachuun akka ibsetti,"Mootummaan Itoophiyaa yaanni isaa ifaadha.Ummanni bakka adda addaa jiru hundi akka afaan Amaaraatiin dubbatuuf jaalata.Afaanis tokko yoo ta'e walfuudhee jireenyis walitti hidhatee addaan bahuu hin danda'u..."jechuun lafa kaa'a.Kanaaf,walitti makiinsa afaan kanaaf qabxiileen kunneen sababa ta'uu danda'aniiru.Haalli fayyadama afaaniis bakka garaa garaatti gaggeefamuu akka danda'an hayyoonni adda addaa ni dubbatu.

Haala Fayyadama Afaaniin walmakiinsi akka hanqinaatti bakka gabaa keessatti mul'atan akka jiran hayyuun Chomsky haala armaan gadiin ibseera."*Limitations of language use by specific in specific socio-cultural contexts (such as interruptions,hesitations,lapses muttering, etc) when Chomsky's postulation of spea kers and hearers in completely uniform linguistic community (Chomsky 1965:3).*

Akka yaada kanarraa hubannutti,walmakiinsi gama hanqinaalee fayyadama afaaniin walqabat an haala dubbii qabatamaa yerichaan bakka xin-aadaa hawaasaa keessatti dubbattoota muraasaan mul'atan;yaada addaan kutuu,jechoota hinbarbaachifne fayyadamuu,dogoggoraale en muraasni mul'achuu,sagalee guddaa dhaggeessisuu kan kana fakkaatan mula'chuu danda'u.Xinqooqa hawaasaa keessatti rakkooleen kun guutummaa guutuutti kallattiin dubbataafi dhaggeeffataa gidduutti yeroo mul'atu jiraachuu isaa hayyuun kun yaada isaa dhiheesseera.

Kana malees,fayyadama afaanii jechuun rakkoo afaaniin walqabatanii dhufan hiikuu keessatti gahee guddaa taphachuu kan danda'u ta'uunsaa nibeekama.Yaada kana hayyuun Rechard (2008) yoo cimsu,"*Language use provides the theoretical and descriptive foundation of invesgation and solution of language related problem,especially those of language language education(first,second and foreign language teaching),but also the problems of tran slation and interpretation,lexography,forensic,linguistic and perhaps"*jedha.Egaa yaada kan arraa hubachuun kan danda'amu,fayyadamni afaaniin walqabatee rakkoowwan dhufaniif furmaata barbaaduun yaaddiddama bu'uuraa kaa'uun akka danda'amudha.keessattuu afaan barnootaa yoo ta'e afaan tokkoffaa,lammaffaafi afaan alaa baruufi barsiisuu keessatti rakkoo fayyadama afaaniitiin walqabatanii mul'atanirrattiifi jijjiirraa afaanii keessatti mul'ataniif fur maata kan dhiheessuudha.

Kana malees, Beekaan (2015:286-287) irratti yoo ibsu, Makaa haasaa (code switching) sababa waliin jireenyaarraan kan ka'e ergifannaan akkuma jiru, yaada feene tokko afaan qabnu sanaan ibsachuuf yoo hir'ina qabaannuu, akkasumas gartuu kanneen afaan tokko beekaniitti oframaduuf hawwii qabnurraan kan ka'e ammoo, osuma haasofnuu kan birootti utaaluun makuun hin oolledha. Kun sadarkaa jechaa, gaalee, himaattillee mul'achuu nidanda'a jechuun lafa kaa'a.

2.3.2.1 Dhamsaga Walitti Makuu

Fayyadama Afaanii haala dubbii bakka gabaa keessatti walmakiinsa dhamsagaan sadarkaa bituufi gurguruu keessatti mul'atan nijiru. Akka fakkeeniyatti namni bituus ta'ee, kan gurguru yeroo afaanitti fayyadamu jechoota gargaaramu sana keessatti rakkooleen dhamsagoonni walmakuun qaban nimul'atu. Addunyaa (2014:18), irratti yoo ibsu, "Dhamsagoonni /', h, dh /n jalqaba jechaatti yemmuu argaman yeroo baay'ee amala irraa haqamuu qabu" jechuun lafa kaa'eera. Akka yaada kanarraa hubannutti, rakkoolee dhamsagaan mul'atan kun haala dubbii fayyadama afaanii keessatti sababii loogaan mul'achuu yookiin irraa haqamuu danda'u.

2.3.2.2 Jecha Walitti Makuu

Sadarkaa jechatti fayyadamni afaanii gabaa keessatti akka hir'inatti mul'atan hayyuun Matras (2009:540) yoo ibsu, "*Code switching is the alternation of language with in a conversation. That means a change from one language into another occurs in the middle of speech.*" jedha. Yaanni kunis dubbataan afaan fayyadamaa jirurraa gara afaan birootti ce'uun jechoota, gaaleewwaniifi ibsoota garagaraa fiduun jidduu dubbii isaatti galchuun dubbachuudha.

Hayyuun kun yaada 'Code Switching' jedhu 'Code Mixing' isa jedhuun garaagarummaa akka hin qabnetti ibseera. Haata'u malee, Gudykunst and Kim (2003:239) 'Code Switching' kan jedhu hubannoo qabaachuu barbaadanii afaan biroo afaan dubbataa jiran keessatti galchuun fayyadamuu yoo ta'u 'Code Mixing' ammoo osoo hinbeekiin (hin hubatiin) afaan biro dubbii ofii keessatti fiduun fayyadamuudha" jechuun akka garaagarummaa qabaatanitti ibsanii jiru.

Karaa biraa hawaasni tokko naannoo gabaa keessatti, wayita walirraa bitaaniifi walitti gurgura n sangaa gatiin isaa kuma saddeet baasu tokkoon, gatiin sangaa kanaa meeqa yemmuu jedhan 'saddeet' jechuun deebisu. Asirratti, jeechi kun lakkoofsa moo maal akka ta'e hubachuuf xiyyeeffannoo barbaada. kanaaf, jecha dubbatamu irratti hanqinni hubannoo yaadaa akka jiru mul'isa.

2.3.2.3 Gaalee Walitti Makuu

Sadarkaa gaaleetti walitti makuun bakka gabaa keessatti mul’atan haala itti fayyadama afaanii sirna bituufi gurguruu keessatti haala dubbiiin walqabatan akka jiran nimul’isa. Hawaasni sirna daldalaa keessatti yemmuu gaafatus ta’ee, kan gaafatamu namni tokko ergaa dabarsuuf yookiin karaa gabaabaa ta’een eeruuf gaaleetti fayyadamuun yaada, ilaalchaafi hawwii isaanii kan ibsan ta’uu agarsiisa. Fakkeenyaaf, namni raada gurguru tokko abbaa dhimmaa itti gurguruuf gaafatametti waa’ee ishii ibsuu barbaadu “...**ancaa baanaan...**” jechuun nidubbata. Yaanni kun hubatamuuf haala dubbii qabatamaa yerichaa irratti hundaa’uun ta’uu ibsa. Kana ta’uu baannaan abbaan dhimma bituu sun karaa biraa yaadicha mala dhahuun kan qulqulleeffatu dha malee, garaagarummaa yaadaa isaan gidduutti uumuu nidanda’a.

Holmes (1992:113) “*Language attitude can also have an effect on whether or not a language is intelligible such linguistic barriers may lead non natives into misunderstanding and incomplete understanding of language*” jechuun ibseera. Akka yaada kanaatti ilaalchi namni tokko afaan fayyadamuun irratti qabu ergaa hubachuu yookiin dhiisuurratti dhiibbaa qabaachuu kan danda’u ta’uu nu hubachiisa. Kana malees, ergaa yaada ibsamee hubachuu dadhabuufi ergaa ofii ibsuu barbaadan ibsachuu dadhabuu fiduu danda’a. Gama biroottiinis ilaalcha namni tokko afaan fayyadamuu irratti qabus ergaa dabarsuu yookiin fudhaturrattis dhiibbaa kan qabu ta’uu hayyuun kun ibseera. Sadarkaa kanatti walitti makuun afaanii kan mul’atu afaanuma dubbatamu sanaan gama loogaafi jechoota hinwaltoofneef, kallattiin afaan biroo as keessatti fidanii fayyadamuun nimul’ata.

2.3.3 Yoomessa Fayyadama Afaanii

Yoomessa jechuun hawaasni tokko afaan isaatti fayyadamee yeroo gochaalee adda addaa raawwatu haala isaan afaan sana keessatti dubbatan jechuudha. Yaada kana ilaalchisee hayyuun Malinowski (1923:307) haala armaan gadiin kaa’ee jira.

With out some imperative stimulus of the moment, there can be no spoken statement. In each case, therefore, utterance and situation is indispensable for understanding of the words. Exactly as the reality of spoken or written languages, a word with out linguistic context is amere frigament and stands for nothing by itself, so in the reality of spoken living tongue, the utterance has no meaning except in the context of situation.

Akkuma yaada armaan olirraa hubachuun danda’amutti, namni tokko sekondii muraasaaf illee fedhiisaa malee jecha tokko dubbachuu hinbarbaadu. Dubbiifi haalli keessatti dubbatamu walitti dhufeenya guddaa qabu. Akkasumas, dubbii dubbatame tokko hubachuuf haalli

dubbatamu sun baay'ee barbaachisaadha.Barreeffama yookaan haasawaa guyyaa guyyaan taasifamu keessatti jechi tokko yoomessa xinqooqaa malee yoo dubbatame yookaan barreeffame waan tokko ibsuu akka hindandeenye ibsee jira.

Karaa biraa,mataduree kana jalatti fayyadama afaanii eessattiifi yoom itti fayyadamna yaada jedhutu ka'a.Fayyadamni afaanii yeroofi iddoo itti fayyadaman qaba.Ayub (2008) yoo ibsu, "*The setting of language use, refers to the place and situation where language use takes whether the language is spoken,signed,gestured written or printed*" jechuun yaada armaan olii deeggaruun ibsa.Kanaafuu,itti fayyadamani afaanii yoomessa haala dubbii bakka gabaa keessatti gahee inni qabu guddaadha.Yoomessi karaa lamaan mul'achuu danda'a.Isaanis;yoo messa dubbiiifi miidiyaa barreeffamaati.Hayyuun Ayub akka jedhutti, kanneen yoomessa dubbiiin dhihaatan hirmaattota dubbii keessatti amaloonni mul'atan karaalee sadiin akka ta'e ibsa.Kanneenis, fuulaa fuulatti waliin dubbachuu, bilbilaan waliin dubbachuufi waliin dubbii taasisuu kan jedhuun yaadicha deeggaruun ibseera.Kanaaf, qorataan kun fayyadama afaanii haala dubbii bakka gabaa keessatti mul'atan irratti waan hojjetuuf yoomessa dubbii kan jedhu irratti xiyyeeffachuun ibseera.Hayyuun kun yaaduma kana irratti dabalataan yemmuu ibsuu, fayyadamni afaanii karaa hedduu tajaajilaa akka jiru lafa kaa'a.*The setting such a school,café ,bus stations,workplaces,clinic,court,meetingplaces,market places,neighborhood and bank are the out door domains in which community members choose alanguage according to the norms and expectations of the setting.*

Akka yaada kanarraa hubannutti, fayyadamni afaanii yoomessi bakkeewwan adda addaa keessatti tajaajiluu danda'a.Fakkeenyaaf mana barnootaa, mana nyaataa, mana murtii,bakka walgahii,bakka gabaa,bakka namoonni jiraataniifi mana bankii keessatti raawwachuun miseensonni hawaasaa kamiyyuu akkaataa aadaalee isaanii giddugaleessa godhachuun yoomessa haala barbaachisaa ta'e keessatti afaan filachuun kan itti fayyadaman ta'uu agarsiisa.

Yaaduma armaan olii deeggaruun yoomessi fayyadama afaanii iddoo hundaatti tajaajilarra ooluusaa kan hubachiisudha.Kanaafuu,haala dubbii bakka gabaa keessatti yoomessi kan jalqabu yeroo sirna daldalaaf adeemsa bittaaafi gurgurtaa wayita gaggeessan kan raawwatu ta'uu ibsa.Akkasumas,gabaan walqabatee yoomessi iddoowwan adda addaa keessattis raawwachuu danda'a.Haala qabatamaa yeroo sana irratti hundaa'uun kan gaggeeffamudha

Kana malees, fayyadamni afaanii yoomessa murtaawaa ta'e keessatti akka mul'atu hayyuun Auer (1984:6) irratti haala itti aanuun ibseera."*Language use in specific settings and social*

institutions, contact between and manipulation of different languages or varieties” jedhee lafa kaa’a. Yaada kana irraa akka hubannutti, fayyadamni afaanii yoomessa murtaawaafi Dhaabbilee hawaasaa, Waajjiraalee mana hojii adda addaa kessatti, afaan haala qabatamaa yerichaan dhimmoota adda addaa walqunnamsiisuuf kan oolu ta’uu addeesseera.

2.3.4 Fayyadama Afaanii Dhimmoota Hawaasaa Keessatti

Akka Clark (1996:391-392) jedhutti, afaan kan qo’atamu haala caasaafi itti fayyadama isaatiinidha. Caasaa Afaanii yeroo jedhamu qaaccessa Xinsagaa, Xinjichaa, Xinhimaafi Xinhiik a afaanichaati. Haata’u malee, fayyadama afaanii qo’achuun akka caasaa afaanii qo’achuu salp haa miti. Kunis, fayyadama afaanii qo’achuun xinqooqa hawaasaa qo’achuu waan ta’eef. Itti da baluun, qo’annoon fayyadama afaaniifi caasaa afaanii tokko miti. Kanaafuu, qo’annoon fayyadama afaanii haala adda addaan hojirra oolmaa afaanichaa qorachuudha. Gama biroon, haala itti fayyadama afaanii ilaalchisee, Cooper (1976:184) itti fayyadama afaanii jechuun xiyyeeffannoo garaagarummaa afaan tokko yookaan looga tokko keessatti haala dubbiin seerlugaan yookaan jechaan uumamu yookaan adda addummaa afaanota yookiin loogota gidduutti uumamudha. Kana malees, qo’annoon itti fayyadama afaanii xiyyeeffannoo garaagarummaa xinqooqaa garee murtaawaa tokko keessatti jiru kan ilaalu yookaan haala itti fayyadamaarratti adda addummaa garee hedduurratti mul’atu kan ilaalu akka ta’e hubachuun nidanda’ama. Xiyyeeffannoon xinqooqaa garaagarummaa afaan tokko keessatti haala dubbii, seerluga yookaan jechaan uumamanidha. Fakkeenyaaf, afaan nuti lafa gabaatti fayyadamnu isa mana yaalaarraa addadha.

Gama kaniin, fayyadama afaanii jechuun tajaajila afaanii iddoo adda addaa dhimmoota hawaasaa keessatti qabudha. Haala kana Clark (1996) yoo ibsu, fayyadamni afaanii hojii kamiyyuu keessatti barbaachisaafi murteessaa ta’uusaa lafa kaa’ee jira. Kanaafuu, hojiin fayyadama afaaniirratti hojjetamu, garaagarummaa haala xinqooqaafi hawaasummaa jiru adda baasuufi ibsuurratti xiyyeeffachuu qaba. Fayyadamni afaanii calaqqee hawaasaa ta’uu isaa, Coulmas (1997) Labov (1972a) wabeeffachuun ibseera. Kunis, itti fayyadamni afaanii haala sadarkaa hawaasaafi amala gosa hawaasaa calaqisiisa. Haaluma kana fakkaatuun, Clark (1996) gama isaatiin, itti fayyadamni walitti dhufeenya hawaasaa waliin qaban kan agarsiisuu jechuunibsa. Itti fayyadamni afaanii, adeemsa nama dhuunfaafi hawaasa kan hammatuudhu. Kunis, yaadrimee itti fayyadama afaanii haala hawaasaa kamiyyuu keessatti beekumsa gahaa afaanichaa qabaachuu giddugaleeffachuu qaba.

Haaluma kanaan,hawaasni yookiin namoonni yaada,fedhii,karoora qaban itti dhimma bahuuf haalli dubbii isaan itti gargaaramanii raawwatan ni murteessa.Kanaafuu,itti fayyadamni afaanii dhimmoota hawaasaa keessatti haalaafi iddoo itti tajaailu wajjin walqabatee jijjiiramaa kan deemudha.Hawaasni fayyadama afaanii kanas haala yoomessa uumamaa yeroo sana keessatti ergaa dabarsuu barbaade mataduree yookiin dhimmicha irratti hundaa'uun kan ibsamu ta'uu agarsiisa.

2.4 Yaaxinoota Afaanii

Yaaxxinoonniifi ilaalchawwan afaaniirratti dhiyaatan garee sadiin mul'atu.Isaan kunis amala afaanii irratti kan xiyyeeffataniif haala dhiheenya amma afaan barsiisuu keessatti jiru kan agarsiisaniidha.Richards and Rodgers (1986:16-17) bakka saditti qoodanii dhiheessaniiru.

2.4.1 Yaaxxina Tajaajilaa

Akka yaaxxina yookiin ilaalcha kanaatti Afaanni faayidaa hiikaa wanta tokkoo dabarsuu kan qabuudha.Waan kana ta'eefis seerluga Afaan tokkoo xiinxaluuf baay'ee xiyyeeffannoo kennuu manna hiikaafi tajaajila waliigaltee isaarratti xiyyeeffatamu qaba yaada jedhu calaqqisiisa.Beekumsi Afaanntis seerluga Afaannichaa beekuu osoo hin taane kutaalee tajaajila Afaanichaa osoo hin taane xiyyeeffannoon kennamuu kan qabu hiikaafi walii galtee isaatiifiidha.Qabiyyeen Afaan barsiisuutiis kan qindaahamu qoqqoodina hiikaafi tajaajilaaniidha.Richards and Rodgers (1986) irratti akka ibsanitti,“Functional view is the view that language is vehicle for the expression of functional meaning.This theory or view emphasizes the semantic and communication dimension rather than merely the grammatical characters faces of language teaching content by categories of meaning and function rather than by elements of structure and grammar.”

2.4.2 Yaaxxina Yaada Waljijjiiruu

Yaaxxinni kunis Afaan walitti dhufeenya namoota gidduu jiruufi gochawwan hawaasummaa namoota gidduutti taasifamu dhugoomsuuf karaa guddaadha yaada jedhu calaqqisiisa. Kanaafuu,ilaalcha kanaan afaan walitti dhufeenya hawaasummaa namoota gidduutti uumuufis ta'e cimsuudhaaf meeshaa guddaadha jedhameef fudhatama.Afaan barsiisuunis kan xiyyeeffannoo kennuu qabu walii galteewwan namoota yaada waljijjiiruu keessatti jiru sana cimsuuf ta'uu qaba.

Yaada kana, Richards and Rodgers (1986) irratti yaadicha yoo ibsu,”Interactional view sees language as a vehicle for the realization of interpersonal relations and for the performance of

social transactions between individuals language is seen as a tool for the creation and maintainable of social relations. Interactional theories focus on the patterns of moves, acts negotiation, and interaction found in conversational exchange.

2.4.3 Yaaxxina Caasaa

Yaaxxinni caasaa, ilaalchi kun Afaan seera caasaa walitti dhufeenya wantoota hiika dabarsanitti jedheet fudhata. Kaayyoon Afaan barachuutiis walitti dhufeenya wantoota kanneen gidduu jiruufi seera isaanii hubachuu ta'a. Wantoota walitti dhufeenya uumanis kan ibsaman kallattii xinsagaatiin (dhamsagaafi birsagaa), kallattii seerlugaatiin (caasaa gaalee, hima ciroo, hima guutuu akkusumas kallattii xinjechaatiin (jechoota tajaajilaafi caasaa jechootaa) kan jedhaniin ta'uu danda'a. Yaada kanas, "The structural view is the view that language is a system of structurally related elements for the coding of meaning. The target of language learning is seen to be the master of elements of this system, which are generally defined in terms of phonological units, grammatical units, lexical operations and lexical items." jechuun Richards and Rodgers (1986) irratti yaadicha ibsaniiru.

Haaluma kanaan qorataan qorannoo kana keessatti Yaaxxinoota kana keessaan haala fayyadama afaanii bakka gabaa Saqalaa keessatti raawwataman ilaaluun akkaataa tajaajilaafi hiika isaanii haala yoomessa uumamaan adda baasuun ragaalee daawwannaan waraabamanii mala akkamtaa fayyadamuun bifa ibsaan qaaccessuun kan itti gargaarama ta'uu agarsiisa.

2.5 Afaaniifi Faayidaasaa

Afaan kan namoonni yaada waljijjiiruuf, itti walqunnamuuf, ittiin ibsuuf hawaasa keessatti meeshaa ta'ee tajaajila guddaa laatudha. Afaan yaada namaa kan ibsu ta'uu ilaalchisee Holmes (1992:319) yemmuu ibsu, "*Language enables people to express idea, feeling attitude during social interactions*" jedha. Kunis afaan haala dubbii keessatti kan yaada, fedhii, ilaalchaafi kan kana fakkaatan ibsachuun hawaasa keessatti waliigalteen akka jiraatu kan taasisu akka ta'e hubachuun nidanda'ama.

Tajaajilli afaanii hedduudha. Isaan keessa muraasni, tajaajila walqunnamsisuu, tajaajila addaan baasuu, tajaajila ibsuu, tajaajila ijaaruu fi diiguufi kan kana fakkaatan maqaa dhahuun nidanda'ama. Afaan tajaajila walqunnamtii kennaa yoo jennu, hawaasni jiruufi jireenya isaa fooyyeffachuuf bu'ee ba'uufi kufee ka'uun akka walhubatu tasiisa jechuudha. Kanarraa kan ka'e, hawaasni afaan walii beekuun walirraa bitee walitti gurgura; waliin ba'ee waliin gala; ga'umsi namoonni afaan tokkotti dhalatanii guddatan qabanis walii galtee kana keessatti

shoora qaba. Kanaafuu tajaajilli afaanii inni dursaan walqunnamtiif ooluudha. Wantoonni hawaasa walqunnamsiisan kanneen biroo jiraatannillee, hanga afaanii kan milkaa'ina gonfachiisu hin jiru jechuun Addunyaan (2014:1-2) irratti ibseera.

Tajaajilli afaanii haala dubbii fayyadama afaanii irratti kan hundaa'uufi haala hawaasaafi bakkaan kan walqabatu ta'uu Fishman (1971) ibsee jira. Waa'ee faayidaa afaanii ilaalchisee Cook (2010:85) akka ibsetti, *"Language is at the center of human life. We use it to express our love or our hatred to achieve our goals and further our cares, to gain artistic satisfaction or simple pleasure. Through language we plan our live and remember our past; we exchange ideas and experiences, we from our social and individual identities"* jedha.

Akka yaada kanarraa hubannutti, afaan meeshaa bu'uuraa ilma namaa ta'ee ilaalcha, jaalala yookaan jibba nutti dhagahame muuxannoo qabnu irraa ka'uun kan ittiin ibsannudha. Faayidaa afaanii keessaa muraasni, qorannoofi qo'annoo dhimmoota hawaasummaan walqabatan ifa baasuuf beekumsa dhokate sammuu keessaa ifa godhee agarsiisuuf, miira sammuu keessa jiru ifa gochuuf, aadaafi duudhaa hawaasa tokkoo ifatti baasuuf, siyaasa hawaasa tokkoo olkaasee dubbachuufi kan kana fakkaatan ibsachuu danda'uudha jechuun Beekaan (2015) ibseera.

2.6 Fayyadama Afaanii Kanneen Murteessan

Afaanonni addunyaa kana irra jiran sababa adda addaan garaagarummaa adda addaa akka qaban beekamaadha. Adda addummaan kun kan dhufuu danda'us sababa garaagarummaa seenaa, iddoo, siyaasa, teeknoolojii, amantaa, aadaafi kan kana fakkaatan irraa kan uumameedha. Yaada kana ilaalchisee, Crystal (1987:84) *"Language varies enormously in global importance because of historical, demographic, political, technological and social uses."* jedha. Akka ibsa yaada kanarraa hubannutti, haalan fayyadama afaanii murteessan diinagdee, teeknoolojii, aadaa, gahee hojiifi kan kana fakkaataniidha.

2.6.1 Dinagdee

Afaaniiifi diinagdeen wantoota addaan bahanii hinilaalamneedha. Namni yoo diinagdeeti dhimma bahu dirqaama afaan isaatti dhimma baha. Afaan isaatti fayyadamuun kun ammoo eenyummaa hawaasa sanaa of keessatti hammata jechuudha. Diinagdeen biyya tokkoo gara biyyoota birootti yookaan ammoo iddoo tokkorraa gara iddoo birootti nice'a. Yeroo dinagdeen hawaasa tokko irraa gara hawaasa birootti deemu afaanis diinagdee faana waan deemuuf afaan duraan ture sana keessatti waan makamuuf sababa diinagdee afaanichi hanga tokko jechoota afaan biroo of keessatti qabata (Mashack, 1965).

2.6.2 Teeknoolojii

Yeroo ammaa kana, hawaasa kamiifuu teeknoolojiin jiraachuun itti gargaaramuun fayyadama afaanii keessatti shoorri qabu salphaa miti. Kanaaf, hawaasni yaada kanatti dhimma bahuun faayidaa mataasaa ta'e isaaf qaba. Dhimma teeknoolojii ilaalchisee, Warshauer (2003) *"In this world, we are now firmly embedded in a time when digital technologies, so in daily life in many parts of the world, not amongst all people as there are digital division every where."* jedha. Akka yaada kanarraa hubannutti, addunyaa yeroo ammaa kana akka ganda tokkotti ilaalamaa jira. Kanarraan kan ka'e, jaarraan amma keessa jiru bara teeknoolojiin itti babal'ate kan ta'edha. Kana malees, yeroo amma kana ilmi namaa jireenya guyyaa guyyaan gaggeessuuf harki baay'een isaa meeshaa teeknoolojiitti dhimma baha.

2.6.3 Aadaa

Aadaan hawaasa tokkoo fayyadama afaanii keessattis ta'ee haala jiruufi jireenya hawaasaa keessatti namaafi nama walii galchuu keessatti hinkoo mataasaa ta'e qaba. Kunis hawaasni bakka adda addaati aadaa mataasaa qabatee yoo walitti dhufu kan walii kan hin beekne yoo ta'e afaaniitti fayyadamuuf dhiibbaa mataasaa ta'e fida. Aadaa ilaalchisee Wallace (1974:21) *"People from different cultural or linguistic background think differently and it even make fairly good social scientificense."* jedha. Akka yaada kanatti, dhimmoota haala afaanii murteessan keessaa aadaan isa tokko ta'uun beekamaadha. Namoonni aadaafi dandeettii garaagaraa qaban sadarkaafi hawaasummaa adda addaa qabu.

Dabalataan hayyuun Levy-brljia, Lucien (1985) *The thinking of primitive peoples highly differed in substance and structures from that of more civilized man* jedha. Akka yaada kanatti, fayyadamaafi caasaa afaan namootaa bara duriifi kan bara qaroominaa yoo walbira qabnee ilaalle, garaagarummaa guddaa akka qabu ibsa. Akkasumas haalli jiruufi jireenya ilma namaa aadaafi duudhaa isaa irratti hundaa'aa jechuudha. Kanarraa akka hubannutti, akkuma aadaan hawaasa tokkoo jijjiiramaa deemuun haalli fayyadama afaan isaatis wal-faana jijjiiramaa deema jechuudha.

2.7 Fayyadama Afaanii Malleen Dubbii Keessatti

Namoonni walquunnamtii yeroo garaa garaa godhan keessatti wanta yaadan, fedhan, beekums , gadda, gammachuu, ilaalchaafi kkf. waljijjiiruuf jecha afaan nigargaaramu. Afaan kunis dhimm a dabarsu barbaadan kallattiinis ta'e al kallattiin akka dabarsan isaan gargaara. Karaa biraan immoo walii galtee saffisiisuuf jecha akkasumas miidhagina haasawaa isaanii eeguuf namoon

ni malleen adda addaa nifayyadamu. Malleen kana keessaas malleen dubbii isa tokko dha. Yaada isaanii haala salphaafi dubbataaf akka hubatamuu danda'uuf malleen dubbii barreeffamootaaf dubbii afaanii keessatti nifayyadamu.

Malleen dubbii ergaa darbu tokkoof ciminaafi si'anummaa kenna. Birhaanuu (1999:82) Malleen dubbii akka kaa'utti, "Barreeffamaan ala (non literal) wanta tokko waan birootiin ibsuudha" jedha. Quunnamtii afaaniifi barreeffamaa keessatti Malleen Dubbii faayida a garaagaraa akka qabudha. Isaanis: hiika iftoomsuuf, fakkeenya ifa ta'e dhiheessuuf, cimsuuf, walitti dhufeenya uumuuf, wantoota lubbuu hin qabnetti lubbuu horuuf, gammachiisuuf akkas umas bashannansiisuufi irra caalaa tajaajila miidhaginaa namoonni gadi fageenyaafi bal'inaa n akka yaadan gochuudha.

Malleen Dubbii sammuu dhaggeeffataa tokkoo keessatti fakkii uumuun akka ergaa sun gadifageenyaan hubatamu taasisa. Akkasumas, dhugummaa yaada tokkoo kallattiin ibsuurratti wanta hawaasa keessatti kalaqamuun walqabsiisuun fakkii sammuu dubbisaa yookiin dhaggeeffataa keessatti kan mul'isu yookaan kaa'uudha. Malleen Dubbii fayyadama afaanii keessatti gahee ol'aanaa qaba. Kanailaalchisee, Addunyaan (2014:208) irratti yoo ibsu, "Malleen dubbii fayyadama afaanii haala salphaa ta'een dhaamsa tokko kan namootaaf dabarsudha" jedha. Yaa da kanarraa kan hubatamu malleen dubbii sirna daldala gabaa keessatti wayita waliirraa bitanii gurguran ergaa dabarsuu barbaadan dhimma isaanii bu'uureeffachuun qaama barbaach isaa ta'etti haala salphaa ta'een dabarfachuudha.

Karaa biraatiin malleen dubbii saadaadhaan waan lama wal moggaa qabuun yookaan waan tokko waan biraatiin agarsiisuufi ibsuu akka ta'e hayyoonni tokko tokko ni ibsu. Kennedy, (1987:128) "Malleen dubbii yeroo waan tokko kallattiin dubbannu wanta biraas faallaan ibsuudha" jechuun yoo ibsu Birhaanuu (1999:82) "Malleen dubbii dalgaatii waan tokko waan biraatiin ibsuudha. Innis walmorkii, walfakkii, namoomsuu, raajjeffannoofi kan kan a fakkaatan qaba jechuun ibsanii jiru. Yaada kanarraa akkuma hubannutti, waan lama walbira qabanii ibsuufi gosoota kanneen of keessaa akka qaban ni hubanna.

Walumaa galatti, malleen dubbii kun maqaa adda addaa haa qabaatan malee yaada kalaqaa yookiin haala namoota hawwatuun fakkii wantoota xiyyeeffannoo barbaadanii walbira qabani i ibsuun karaa salphaa ta'een sammuu namootaa keessatti suuraa kaasuu. Kun immoo namni tokko wanta isa bira hin jirre haala salphaan akka hubatuuf isa gargaara. Isaanis: Akkasaa, Iddees saafi kkf jedhamanii hiikamanii jiru.

Malleen dubbii keessaa tokko **akkasaadha**. Akkasaan gaalee “akka”, “hanga”, “fakkaata”, “niga ha”, “nimorka” jedhanitti gargaaramee wantoota adda addaa lama walbira qabee ibsuun sammuu dubbisaa yookiin dhaggeeffataa keessatti suura kaasa yookiin hubannoo uuma. Akkuma kanaa gabaa keessatti fayyadamni afaaniis malleen dubbii kanatti fayyadamee ergaa barbaachisaa ta’e dabarsa. Addunyaan, (2014:208) ”Akkasaan ergaa barbaadame waan aadaa hawaasichaa keessatti beekamaa ta’e tokkoon walbira qabuun dhiheessuudhaan akka salphaatti hubatamu kan taasisudha,” jedha. Itti dabaluudhaanis, Birhaanuu Maatiwoos (1999:82) ”walmorkii wantoota lama kan adda addaa ta’an jecha ‘akka’ yookaan wal jedhuun fayyadamuun walmorkisiisuudhaan ni mul’ata” jedha. Haaluma kanaan, yaada hayyoota lamaaniyyuu yeroo ilaallu akkasaa jechuun wantoota lama wal bira qabanii wal dorgomsiiisu akka ta’e irraa hubanna.

Malli dubbii kan biroon immoo **iddeessa**. Iddeessi amala waan tokko qabu guutummaan guutuutti wantoota biroof kennuudha. Addunyaan (2014:210) ”Iddeessi fayyadama afaanii karaa dhokataa ta’een wantoota waldorgomsiisa” jedha. Haaluma kanaan gabaa keessattis wantoota hawaasa keessatti beekamutti gargaaramuun qaamni bituufi gurguru amala waan tokkoo wantoota biroof kennuun karaa dhokataa ta’een waldorgomsiisuun dhiheessa.

2.8 Sakatta’a Barruu Walfakkii

Fayyadamni Afaanii kan namoonni haala dubbii yookiin waliin dubbii keessatti ergaa dabarfachuuf dhimma itti bahan ilaallata. Fayyadamni afaanii kunis afaan tokko yookiin tokkoo ol keessatti sababoota adda addaa irraa kan ka’een garaagarummaa qabaachuu danda’a. Yoomessa uumamaa keessatti, dhimmi dhihaate, bakkaafi yeroo fayyadamni afaanii keessatti gaggeeffamuun jijjiirama fida. Kun ammoo fayyadama afaanii keessatti ergaa dabarsuun barbaadame sana ifa gochuu keessatti iddoo ol’aanaa /guddaa/ qaba. Yaada kanaan walqabatee qorannoowwan mata-duree kanaan wal qabatan yookiin hidhata qaban kan asiin dura gaggeeffamanii jiran haala itti aananii dhiyaatan ta’u.

Nuguse (1978) ”የጽንጽ አጠቃቀም ድሬደዋ ከተማ” qorannoo isaa jedhu keessatti, qorannoon kun Yuunivarsiitii Addis Ababaatti kan gaggeeffameefi baay’inni afaan dhalootaa uummata Magaalaa Dirree Dawaa keessa jiraatu ibsuurratti kan xiyyeeffatu yoo ta’u, ummanni Magaalaa kan afaan dhalootaa isaanii hedduu ta’uu, irra caalaa ammoo afaan kam akka dubbatan iddattoo 600 ol fudhachuun ibseera. Baay’inaan Afaan dhaloota Ummata magaalaa Dirree Dawaa Afaan Oromoo, Afaan Sumaaleefi Afaan Amaaraa akka ta’e erga ibsee booda Afaan Amaaraa iddoo hojiitti kan dubbatamu ta’uu argannoo isaa irratti lafa kaa’eera. Qorannoowwan kun afaan hawaasaatiin fayyadaman qorachuufi maloota qoranichaarratti

walfakkeenya kan qabu yoo ta’u garaagarummaan isaanii ammoo,kaayyoo qorannichaatti. kunis wanti qorannoo kiyyaa irraa adda godhu gosoota afaan dhalootaafi isa kamtu irra caalaa magaalichaatti akka dubbatamu adda baasuuf kan yaalu yoo ta’u,qorannoon kiyya garuu afaanota hawaasaan dubbataman adda baasuu osoo hintaane,itti fayyadama Afaan Oromoo haala dubbii bakka gabaa Aanaa Horroo Bulluq keessatti jiru akkamitti yoomessa uumamaa yeroo sanaatti ergaa dabarsuu akka danda’u qaaccessuu irratti kan xiyyeeffatudha.Kanaaf, gosa afaanii,kaayyoo,iddoofi bara itti gaggeeffameenis addaaddummaa qabu.

Nagash (1978) “የቋንቋ አጠቃቀም በኢ-ዲስ አበባ ስታዲየም”qorannoo isaa jedhu keessatti, Fayyadama afaanii Istaadiyeemii Addis Ababaa keessatti mataduree jedhuun kan dhiyaate dha.Qo’ataan qo’annoo isaa keessatti itti fayyadama afaanii ilaalchisee ibsa kenneen bakkeewwan adda addaatti daawattonni,taphattoonni afaan akkamii bakka akkamitti akka fayyadaman ibsee jira.kanaaf,qorannoon kun kan kiyya waliin afaan hawaasichaan itti fayyadama afaanii jiru irratti walfakkeenya kan qabu.Qorannoon kiyya kanarraa kan adda ta’u,haala itti fayyadama afaanii haala dubbii bakka gabaa Aanaa Horroo Bulluq keessatti kallattiin dubbii yericha dubbatamu irratti ergaa darbu qaaccessuu kan xiyyeeffatudha. Qorannoon kun isa gararraa waliin haala fayyadama afaaniin qorattoonni itti fayyadamuun ibsuu yaalaniiru.

Daraje(1979)” የቋንቋ አጠቃቀም በኢ-ዲስ አበባ ማረምያ ቤት “ qorannoo jedhu keessatti, fayyadama afaanii mana Sirreessaa Addis Ababaa Yuunivarsiitii Addis Ababaatti kan hojjetamedha. Qorannoo kana irratti qo’ataan kan xiyyeeffate itti fayyadama afaanii namoota to’annoo seeraa jala jiranii yeroo ta’an haala uumamsa afaanii,uumamsa jechoota haaraafi kan kana fakkaatan ibsee jira.Dhimma kana irrattis namoonni mana sirreessaa jiran afaan danda’an irratti ibsa bal’aa kennuun qaaccessessee jira.Qorannoon kiyya ammoo,fayyadama afaanii haala dubbii bakka gabaa Aanaa Horroo Bulluq irratti xiyyeeffata.Qorannoo koo kana waliin kan walfakkeessu fayyadama afaanii irrati kan xiyyeeffatu ta’u isaafi garaagarummaan isaa immoo qorannoon koo fayyadama afaanii haala dubbii bakka gabaa keessatti kan xiyyeeffatu ta’uu isaati.

Kana malees,qoratichi qorannoo isaa gaggeessuuf qorannoowwan aantee naannoo mataduree qorannoo isaatti kanaan dura gaggeeffaman dabalataan sakatta’uu yaaleera.Qorannoowwan sakaatta’aman keessaa muraasa:

Cooper and Carpenter (1976) “Language in the market” jedhu irratti yemmuu qo’atan,argannoon qorannichaas haalli fayyadama xinqooqa gabaa (Finfinnee,Haramayyaa,Asmaraa,Dirree Dawaa,Harar,Jimmaafi Soddoo) waliigalteen kan taasifamu baal’inaan kan fayyadaman

afheddee daldaaltonni itti fayyadaman malee afaan daldalaa tokko qofaa akka hintaane dha. Qo'annoo kanas kan koorraa kan adda taasisu daangaan isaa bal'aadha. Kan koo garuu, itti fayyadama afaanii haala dubbii bakka gabaa Aanaa Horroo Bulluq keessatti aanaa tokko qofaa irratti kan bu'uureffatudha.

Ayub (2008) "Language use of Jamican and Rastafarian Community in Shashemene" jedhuun qorannoo gaggeeffame keessatti hawaasni jaamaayikaafi Raastafariyaan jedhamu kan magaala Shaashamannee keessa jiraatan afaan isaan itti fayyadaman afaan hawaasa naannoo waliin madaalchisuun adda baasuurratti xiyyeeffata. Argannoo isaa keessatti hawaasni kun afaanota biyya kanaa akka afaan lammaffatti kan dubbatan ta'aniyyuu Afaan Amaaraa akka afaan tokkoffaatti kan dubbataa jiran ta'uu ibseera. Sababni hawaasni kun afaan Amaaraa filatee bal'inaan dubbatuuf dhaloonni Jaamaayikaafi Raastafariyaan dur mootii Hayila Sillaasee jaalachuurraa kan ka'een seenaa darbe kaasuun ibseera. Qorannoowwan kanneen wanti walfakkeessu afaan hawaasaan dubbatamu qorachuu, maloota afgaaffiifi bargaaaffii fayyadamuu yoo ta'u, Garaagarummaan ammoo kan isaan kutaa hawaasaa tokko qofa filachuun warri Jaamaayikaafi Raastafariyaan afaan dubbii fayyadaman adda baasuudha. Qorannoon kiyya ammoo itti fayyadama Afaan Oromoo haala dubbii bakka gabaa Aanaa Horroo Bulluq keessatti akkaataa abbootiin dhimmaa afaanichaan gurguraniifi waliirra bitan qaaccessuu jedhuudha. Maloonni funaansa meeshaalees kan kiyya daawwannaa gaggeeffamuun isaas adda taasisa. Dabalataan kaayyoon qorannoo, iddoofi barri qorannoon kun itti gaggeeffames kan isaarra adda ta'uu agarsiisa.

Xahaa (2008) mataduree "Qaaccessa Itti Fayyadama Afaan Oromoo Mana Murtii Aanaa Agaarfaa" jedhu irratti dhiheesseera. Qorannoo isaa keessatti adeemsa tartiiba hojii mana murtii irratti xiyyeeffachuun baay'inaan kan ibsedha. Qorannoo koon kan walfakkeessu haala fayyadama afaanii irratti bu'uureffachuu isaati. Qorannoo kiyya kan adda taasisu ammoo itti fayyadama afaanii bakka gabaa Aanaa Horroo Bulluq keessatti haala dubbii jiru qaaccessuu xiyyeeffata. Dabalataanis iddoofi barri qorannoon kun itti gaggeeffames adda.

Mulugeetaa (2013) mataduree "Qaaccessa Fayyadama Afaan Oromoo Haala Mana Murtii Aanaa Dandii" jedhu irratti dhiheesseera. Qorannoo isaa keessatti adeemsa tartiiba hojii mana murtiirratti xiyyeeffachuun baay'inaan kan ibsedha. Qorannoowwan kunneen fayyadama afaanii qorachuu, afaan dubbii qofarratti qorachuun kan kiyya waliin walfakkaata. Garaagarummaan isaa kan kiyya dubbii fayyadama afaanii haala yoomessa uumamaa bakka gabaa Saqalaa keessatti dubbataman ergaa isaatiin jechaan ibsamuun kan qaaceffame

ta'uu,barri qorannichi itti gaggeeffame,bakka qorannichi irratti gaggeeffamees adda ta'uun qorannichi kan dhihaatedha.Kan qoratichaa immoo,afaan dubbiifi barreeffamaa fudhatamanii qorannoo keessatti qaacca'anii ibsamuu,iddoowwan mana murtii keessatti qaamonni haqaafi abbootiin dhimmaa walqunnaman faana bu'uun haala fayyadama afaanii irratti xiyyeeffachuun ibsootaafi jechoota iddoo kanatti dubbataman funaanamuun kan dhihaatedha.

Walumaa galatti, qorataan qorannicha wayita gaggeessu barruu walfakkii kanarraa kan adda ta'uu:mataduree qorannichaan,kaayyoo qorannichaan,bara qorannichi itti gaggeeffameen,mal a qorannichi itti gaggeeffameefi argannoo isaan adda ta'uu danda'eera.Qorannoo kana keessatti muuxannoon barruu walfakkii irraa argame kun adeemsa qorannoon tokko itti gaggeeffamuufi sakatta'a barruu qorannoo kanaan hidhata qaban iddootti barbaachisanitti gargaaramuun ibsameera.

Boqonnaa Sadii: Saxaxaafi Mala Qorannichaa

3.1 Seensa

Boqonnaa kana keessatti qabxiileen hammatamanii jiran:Saxaxa qorannichaa,Mala qorannichaa, Irraawwatama qorannichaa,Madda ragaalee, Mala filannoo iddattoon itti funaanameefi mala ragaaleen ittiin ibsameetu duraa duubaan dhihaateera.

3.2 Saxaxa Qorannoo

Saxaxxi qorannoo waliigala qorannichaa to'ata.Kanaaf,qorannoon kun Qaaccessa Fayyadama Afaanii Gabaa Keessatti:Haala Godina Horroo Guduruu Wallaggaa Aanaa Horroo Bulluq Gabaa Saqalaa maal akka fakkaatu ibsuu irratti kan xiyyeeffatudha.Haaluma kana deggaruun Addunyaa (2011:63) irratti akka ibsetti,"...qorannoon tokko haala ibsuurratti xiyyeeffata yoo ta'e,Saxaxxi isaas *ibsaadha*.Kan ibsamus odeeffannoo akkamtaarratti yoo hundaa'e,Saxaxni isaas *ibsa akkamtaa* (qualitative descriptive) ta'a"jecuun ibseera.

3.3 Mala Qorannichaa

Qorannoon kun mala akkamtaatti gargaaramuun kan dhiyaatedha.Qorannoo kana keessatti oddeeffannoowwan mala funaansa ragaalee adda addaatiin guuramanis jechaan ibsamuun hiika kan argatanidha.Addunyaa (2011:60),"Malli kun aslil kan rakkoo qoratamu sana gadifageenyaan dhiyeessuun argannoof haala mijeessuurratti humna qaban xiyyeeffata," jedhaDabalataanis,Dastaa (2002:20) Qorannoon mala akkamtaatiin gaggeeffamu odeeffannoo argate mala addeessaa yookiin ibsaatiin dhiheessa,"jedha.Yaada kanarraa akkuma hubatamu malli qorannoo kun gadifageenyaan xiinxaluurratti humna kan qabu ta'uufi amanuuf akkasumas hubannoo bal'isuuf haala kan mijeessu ta'uu isaati.Kanaafuu,kaayyoon qorannoo kanaa xiinxala fayyadama afaanii haala dubbii bakka gabaa keessatti waan ta'eef malli kun hojiirra ooleera.Mala qorannichaa waliin wantoonni wal qabatan kanneen akka irraawwatama qorannoo,madda ragaalee,mala iddattoo,maloota ragaaleen ittiin funaannaman,maloota ragaaleen ittiin qaacceefferaman mataduree kana jalatti kan hammatamaaniifi bal'inaan akka itti aanutti ibsameera.

3.3.1 Irraawwatama Qorannichaa

Irraawwatama qorannoo kanaa ta'uun kan qorannoon kun irratti gaggeeffames,hawaasa Aanaa Horroo Bulluq Magaala Saqalaa keessatti kallattiin fayyadama afaanii haala dubbii bakka gabaa keessatti gargaaramaniin walitti hidhata kan qabu irrattidha.kana malees,

odeeffannoo qorannichaan walqabatan argachuuf waajjiraalee mootummaa aanichaa keessaa waajjira Daldalaafi Misooma Gabaa dhimma kanaan hariiroo qaban kan bu'uureffatudha.

3.3.2 Madda Ragaalee

Maddi ragaalee qorannoo kanaa maddoota odeeffannoo tokkoffaati. Akkaatuma kanaan madda odeeffannoo qorannoo kanaa kanneen ta'anii odeeffannoo irraa funaaname hawaasa Aanaa Horroo Bulluq keessa jiraatan sirna daldala gabaa keessatti qooda fudhatan irraatti ta'uu mul'isa. Akka fakkeeniyatti Hawaasa dhaaba dhaabaan daldala irratti bobbaa'anii dhimma kana hojjetan irratti giddugaleessa godhachuu agarsiisa. Haaluma kanaan maddi odeeffannoo tokkoffaa qorannichaa daldaltoota Horii, bushaayee, handaaqqoo, uffataa, midhaa niifi hawaasichaa dhimma kanaan gabaa aanichaa keessatti dhihaataniidha.

3.3.3 Mala Iddatteessuu

Adeemsa qorannoo kana kana keessatti qoratichi qorannoo kana fiixaan baasuuf iddattoo mala akkayyoo filachuun itti fayyadameera. Akaakuun iddatteessuu mit-carraa kun qorataan tokko beekumsa dhimmicharratti qaburraa ka'ee kanneen odeeffannoo irraa argachuu danda'u murteessuu ilaallata. Akkayyoo kan jedhames '*akka kaayyoo*' qorannichaatti yookaan qoratichaatti odeeffataa yookiin deebistoota filachuu waan ta'eef jechuun Addunyaa (2011:67) ibseera.

Gosa qorannoo akkamta keessatti baay'inaan haalota gochoota yookiin dhimmoota ibsuurratti waan xiyyeeffatuuf dhimma iddattoo xiyyeeffannoo guddaa akka hin qabnedha. Yaada kana Kumar (2005:165) yoo ibsu, "*In qualitative research the issue of sampling has little significance the main aim of most qualitative inquiries is either to explore or describe the diversity in a situation, phenomena, or issue*" jedha. Haa ta'u malee, qorannoo gaggeessuuf murteesse keessatti qorataan haala adeemsisee odeeffannoo qulqullinaafi fudhatama qabu argachuuf tooftaalee iddatteessuu sirrii ta'etti dhimma bahuun iddattoowwan ofeeggannoon filachuun barbaachisaadha. Kanaaf, qorataan mala iddatteessuu asii olitti eeram anitti fayyadameera.

3.4 Meeshaa Ragaaleen Ittiin Funaaname: Daawwannaa

Meeshaa odeeffannoon ittiin funaanamu gosa hedduutu jiru. Qorannoo kana keessatti malleen funaansa odeeffannootiif kan filatame **Daawwannaa** adha. Daawwannaan kunis yoomessa uumamaa keessatti hirmaachuun daawwachuu/*covert participant observation*/ kan gaggeeffamedha. Malli kunis odeeffannoowwan jechaan haala dubbii qabatamaa yerichaa

dubbatamuun ergaa dabarsu sana argachuuf kan dandeessudha. Dabalataanis malli kun akka filatamuu kan ta'eef oddeeffaannoo sirrii kallaattiin darbu sana ergaa isaa osoo hin fooyyessii yookiin hinjijjiiriin waan ibsuu qabu akka dabarsuuf kan filatame ta'uu eerameera. Kanaafuu, af-gaaffiifi mariin garee qorannoo kana keessatti osoo hin hammatamiin hafuun sababii qabxiilee armaan olitti eraman kanaan haalota mijjeessan waan hinqabneef akka ta'e ibsameera.

Daawwannaan dhimmoota iddattoon raawwatu hunda yoomessa uumamaa keessatti kan mul'isu waan ta'eef qoratichi odeeffannoo barbaachisu akka qulqulleeffatu taasisa. Karaa birootiin adeemsa namoonni dhimma tokkorratti maal akka raawwataa jiran qaamaan biraatti argamuun odeeffannoo fudhachuu waan ta'eef qorannoo tokkoof murteessaadha. Daawwannaan odeeffannoo fudhachuuf akkasumas odeeffannoowwan maloota biraatiin fudhachuuf nama rakkisan fudhachuufillee kan ooluudha.” *Observation provides information when other methods not effective, relatively less complicated, and less time consuming and offers collection of wide range of information* “Sarantakos (2005:234). Mijaa'insa daawwannaatiif yaadonni karaa caaseffamee /kallattii/fi hincaaseffamneen /al-kallattiin/ akkuma jirutti haala yoomessa yerichaan Bu'uura godhachuun itti fayyadama afaanii haala dubbii bakka gabaa Aanaa Horroo Bulluq Magaala Saqalaatti raawwataman hubachuuf qorataan akkaatuma karooraan ji'oota Guraandhalaafi Bitootteessaatti fayyadamuun guyyoota gabaa jiran torbannitti kanneen gurguddoo ta'an al-lama Kibxataafi Sanbata, ji'atti al-saddeet, ji'a lama keessatti al-kudha torba deemuun meeshaalee suura itti kaasaniifi sagalee waraaban moobaayilii tachiitti fayyadamuun Waraabameera. Adeemsa kana keessatti haala itti abbootiin dhimmaa afaan itti fayyadaman walmakuufi waliin dubbii godhamu keessatti kan biroo fayyadamuun akka jiru hubachuuf yaalameera. Walumaagalatti qorataan wayita daawwannaaf gabaa seenu haala qabatamaa dubbii yerichaan daawwachuun mirkaneeffachuu agarsiisa.

3.5 Mala Ragaalee Ittiin Ibsame

Qorannoon kun qaaccessa fayyadama Afaan Oromoo haala dubbii bakka gabaa Aanaa Horroo Bulluq maal akka fakkaatu ibsuuf kan gaggeeffameedha. Odeeffannoon haala fayyadama Afaan Oromoo daldaltoota gabaa keessatti argaman kanneen akka namoota horii daldalan, Bushaayee daldalan, Handaaqqoo daldalan, midhaan daldalan, uffata daldalan, haala dubbii isaaniin walduraa duubaan qaacca'eera. Dursa ragaalee daawwannaan waraabamanii dhihaatan kana ibsa dubbii (akkamtaa) ta'aniin qaacceffamanii jiru. Haalli itti qorataan

odeeffannoo waraabaman kana ibse haala yoomessa uumamaa yeroo sanaa keessatti hundaa'uu ergaa dabarsuu barbaadameen kan walitti qindaa'ee dhihaate ta'uu ibsa.Kanaaf,mala odeeffannoon itti ibsame,haala dubbii gabaa keessatti dhaaba dhaabaan akkaataa daawwannaan waraabamanii dhihaatan qindeessamee jechaan hiikuun ibsi itti kennameera.

Boqonnaa Afur: Dhiheessaafi Xiinxala Ragaa

4.1 Seensa

Boqonnaa kana keessatti xiinxala ragaalee fayyadama Afaan Oromoo ilaalchisee karaa daawwannaa gabaa keessatti funaanametuu waraabamee dhihaate. Itti aansuun haala itti fayyadama Afaanii gabaa keessatti dhaaba adda addaatti gargaaramaniifi afaan biroon darban ii darbanii walkeessa makaniis gargaamuuf yaalan akkasumas haala ibsa gama itti fayyadama afaaniitiin mul'atan mala akkamtaan qaacca'ee jechaan ibsamuun walduraa duubaan dhiyaateera.

4.2 Fayyadama Afaanii Gabaa Keessatti

Gabaa keessatti adeemsi bituufi gurguruu abbootii dhimmaa lamaan karaa garaagaraatiin afaanitti fayyadamuun yaada isaanii yemmuu ibsan haala mata-duree yericha dhihaatu sana irratti gaggeeffamuu qaaccessi ragaalee daawwannaan argaman kallattii suur-sagalee waraabuun gabaa keessatti sirna gaggeeffamu dhiheesseera. Sirni daldalaas gabaa tokko keessatti dhaaba adda addaa qaba. Dhaaboonni kunneenis: dhaaba horii, dhaaba bushaayee, dhaaba handaaqqoo, dhaaba midhaaniifi kanneen kana fakkaatan moggaafama garaa garaaf bakka bu'uun gabicha keessatti tajaajila kennaa jiraachuu agarsiisa. Kanaaf, qorataan fayyadama afaanii yoomessa uumamaa sana keessatti jiran qaaccessuun tokko tokkoo dhaaba gabicha keessatti mul'atan tartiibaan ibseera.

4.2.1 Dhaaba Horiitti

Hawaasni gabaa tokko keessatti wayita bitee gurguru buufata yookaan dhaaba isaaf ramadame sana keessatti tajaajilamuun dhimma isaa baha. Namoonnis guyyaa gabichi gaggeeffamu dhufuun inni horii bituus qarshii qabachuun iddicha dhaquun achi keessa deemuun kan isaaniif ta'u filachuun ilaallatu. Yeroo kanas qaamni bitatu gaaffilee adda addaa dhiheessuun waan fedhe sana haala itti aanuun abbaa dhimma gurguruuf gabaatti dhiheesse gaafata. Kanaafis, suuraan bakka dhaaba horii mul'isu kun akka ragaatti waraabamee haala itti aanuun qaacceffamee dhihaateera.

Guyyaa Waraabbiin gaggeeffame 3/6/2010

1) Abbaa goromsa kanaa?

Akka ragaa lakkoofsa kanatti, "*Abbaa goromsa kanaa?*" jechuun fayyadamni afaanii akka yaadichaatti, horii bakkicha jiran keessaa goromsa bitachuu fedhe sana wayita gaafatu abbaan dhimmaa goromsitti gurguraaf fide eenyu akka ta'e adda baasee baruuf kan iyyaafatudha. Yaanni kun, namni bituuf gaafatu kan barbaade yaadaan erga adda baafatee yerichaaf namni fidee dhufe naannicha kan hin jirre fakkaata. Namni bituu gatii horii sanaa baruuf gaaffii itti aanu dhiheessaaf.

2) Koottu!gatii nutti haasa'i.

Akka ragaa lakkoofsa 2 irratti, "*Koottu!gatii nutti haasa'i*" jechuun qaamni bitachuu fedhe tokko hanga goromsitiin baasuu dandeessu abbaan dhimaa akka itti himuuf gaafachuu isaa agarsiisa. Kunis, bitachuuf kanneen jiran keessaa waan ishee filateef naaf taati jedhee murteessuu ibsa. Akkasumas, qaamni gurguratu yaada isaaf dhihaate bu'uureffachuun gatii goromsa sanaa dhoofsisuun" soddoo sagal haa taatu" jechuun beeksisuu danda'a.

3) Soddoomii sagal haa taatu

Akka ragaa daawwannaa lakkoofsa 3 irraa argameen **"Soddoomii sagal haa taatu"** jechuun gatii goromsi sun baastu gabaabinaan namicha bituuf jedhutti himuu isaati. Kunis, qarshii kuma sadiif dhibba sagal ta'uu agarsiisa. Akka yaada kanatti, fayyadamni afaanii soddoomiin sagal jedhu qarshii hagam akka ta'e illee namichi haala salphaan hubachuu isaa mul'isa. Kanaaf, irra keessa yaadasaa yemmuu ilaaltu lakkoofsa dijiitii lamaan barreeffame fakkaata malee, haala yoomessa uumamaa yerichaa keessatti hundaa'uun ergaan inni dabarsu gatii horiin sun baasuu dandeessuu ta'uu ibsa.

4) Horii Handhuuraati.

Akka ragaa lakkoofsa 4 irratti, *"Horii handhuuraati"* jechuun qaamni gurguratu gabaa keessatti wayita ibsuu goromsi kun mallattoo horii hormaataa ta'uu agarsiisa. Akka hawaasaatti horiin akkasii gosa jiran keessaa hormaataaf filatamaa ta'uushee hubachiisa. Namni itti gammadee akka fudhatuuf fayyadamni afaanii kun hawwii isa bitatuu dabaluuf carraa guddaa qaba. Kunis horiin tokko kallattii irratti bu'aa buusaaniin namni bitachuu akka danda'an mul'isa. Kanamalees, namni horii gurguratu tokko filannoo biroo nama bitatuuf dhiheessuu danda'a. Yaadichaas haala itti aanuun ta'a.

5) Horiin kun lammachadha.

Akka daawwannaa ragaa waraabamee dhihaateen fayyadamni afaanii gabaa keessatti, *"Horiin kun lammachadha"* jedhu kan mul'isu horiin bitamtu sun ilkaan dhalootaa ishii keessaa lama kan buqqiste ta'uu agarsiisa. Horiin akkasii sadarkaan yemmuu ilaalamu ijoollummaa qabachuu ishii agarsiisa. Kanaaf, namni horii sana bitus yerichatti ergaa maal akka dabarsuu barbaade hubachuufi yaadaan isa gurguru faana walii galuu kan danda'an ta'uu agarsiisa. Akkasumas, horii gurguraaf gabaatti dhihaatte tokkoof abbaan dhimmaa yookaan kan gurgurachuuf gabaa fide gatiishee ol-dabaluuf fayyadama afaanii tajaajilamuun haala yerichaatti isa bituuf yaada dhiheessuu danda'a.

6) Goromsi kun jabbii boombaatedha.

Fayyadama afaanii ragaa daawwannaan gabaa keessatti argame ”*Goromsi kun jabbii boombaatedha.*” jechuun yemmuu ibsamu haala yoomessa yeroo sanaan goromsi tokko osoo ilkaan hin saaqiin yoo akka carraa ariite rimaa qabaachuu danda’uushee ibsa. Namni tokko horii bituun dura muuxannoo qabuun kallattii adda addaan sirriitti erga qorate booda jireenya isaa keessatti akka isa hingabbisiifneef yaada isa gurguruu duwwaa amanuu akka hin qabne isa gargaara. Kunis, akka muuxannoo hawaasaatti goromsi al-tokkootti ariitee rimaa qabuun carraan isaa dhiphaa ta’uu mul’isa. Kanaaf, boombaatu ta’uun goromsitti namichaa gurguratuuf f gatiin olka’uu yookaan dabaluufii danda’a waan ta’eef haala akkasii namichi bituu qulqulleef fachuun isaa murteessaadha. Akkasumas, namni gurguru inni bitu gammaddee akka bitatuuf namichaaf yaada biroo, horiin kun horii manaati jechuun dhiheessa.

7) Horiin ishii horii manaati.

Akka daawwannaa ragaa lakkoofsa (7) irraa argameetti kan mul’isu, ”*Horiin ishii horii manaati.*” jechuun haalli fayyadama afaanii yerichaa namni horii gurguraaf gabaa fide sun kan bitee daldalu osoo hintaane faayidaa yookiin dhimmaa isaaf horii manaa qabu keessaa gurgurachuuf akka fide ta’uu mul’isa. Yaanni kun wanti inni ibsuu barbaadu, sirna daldalaa tokko keessatti namni jireenya isaa fooyyessuuf, buufachuufi kkf raawwachuuf horii qabeenya isaa hintaane namarraa carraa argateen bitee daldalu jiraachuu agarsiisa. Yeroo kana namichi bitu sun xiyyeeffannoon isaa qarshii irraa buufatee gurgurudha malee waa’ee gosa horii sanaaf iddoo kan itti laanne ta’uu mul’isa. Kanaaf, namni gurgurachuu fedhu inni bitatu yaada kanarraa bilisa akka ta’uuf horiin ishii horii manaati jechuun hubachiisa. Kanamalees, gabaa keessatti dhaabni biroon bakka buushayeen itti gurguraman akka jiru qorataan qorannoo isaa keessatti addeesseera. Haala fayyadama afaanii achi keessa jiru illee kallattii ifuu maluun ibseera.

Guyyaa Warabbiin gaggeeffame 8/7/2010

8) Horiin isaa adagaadha.

Akka daawwannaa ragaa lakkoofsa (8) irraa argameetti kan mul'isu, '*Horiin isaa adagaadha*' jechuun sangaan gurguraaf gabaatti dhihaate kun qonnaaf gahumsa kan qabuu ta'uufi gaarii ta'uusaa agarsiisa. Kana malees, abbaan dhimmaa gatiisaa olkaasuufi hamma jedhetti gurgurachuuf afaan fayyadame ta'uu mul'isa. Qaamni bitu ergicha erga hubatee booda yaada isa keessa buleef hanga sangichi baasuu danda'u madaaluun gatii ittiin bituu fedhu haala itti aanuun wayita dhiheessu nijira.

9) Isa dhiisii, saddeetama hinta'uu?

Akka raga daawwannaa kanarraa argameen, fayyadamni afaanii ibsuu barbaade, '*Isa dhiisii, saddeetama hinta'uu?*' jechuun gatiin qotiyoona gurguraaf gabaatti dhihaate baasuu danda'u isa abbaan dhimmaa jedhu osoo hintaane **saddeetamni** qarshii 8000 (kuma saddeet) ta'uu mul'isa. Yaada kanas, abbaan dhimmaa lamaan kan bitaniifi gurguran yeroo haasa'amu haala yoomessa

uumamaa yerichaatti ergaan isaa maal dabarsuu akka barbaade haala salphaatti walii galuu akka danda'an nama hubachiisa.

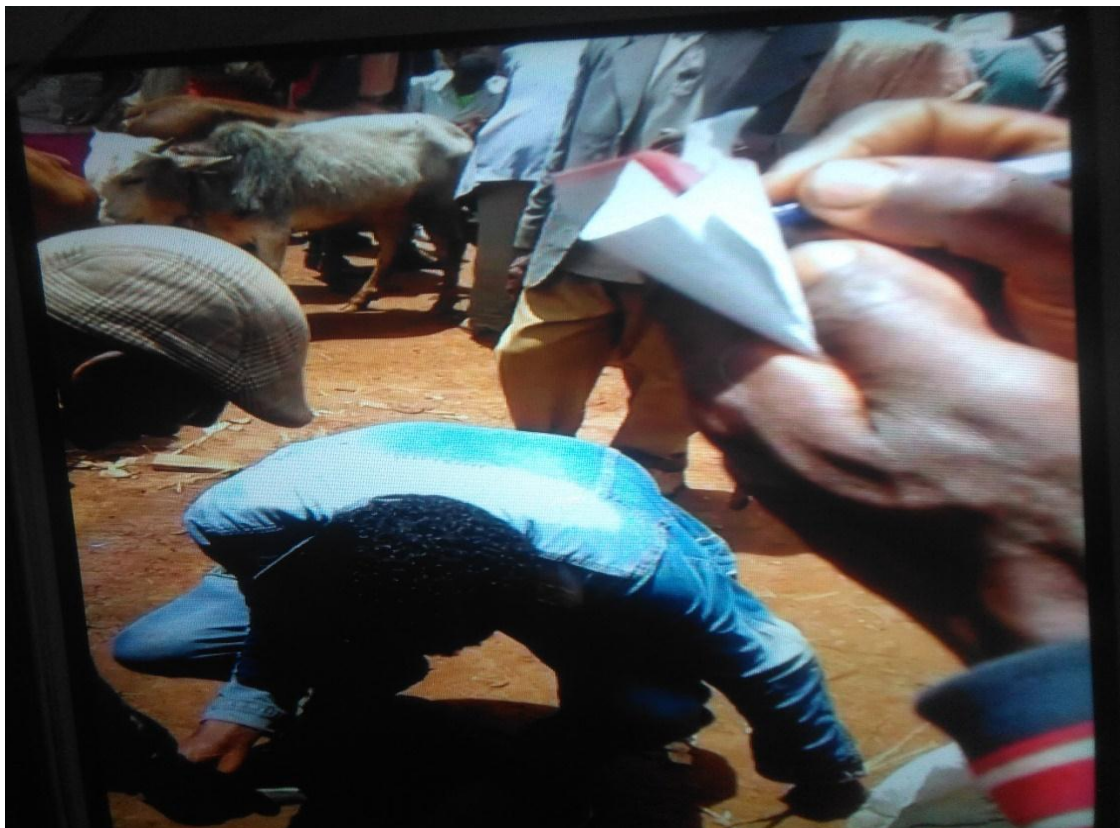
10) Shaxa shaxxeetti.

Akka ragaa daawwannaa lakkoofsa (10) irratti argameen kan mul'isu, '*Shaxa shaxxeetti*'. jech uun haala yoomessa uumamaa yerichaan fayyadamni afaanii bakka gabaatti ibsuu barbaade goromsi gurguraaf dhihaatte qaamni gurguru wayita yaada isaa dhiheessu kan **gaansite** yookiin kan **ariite** ta'uu qaama bitutti beeksisuu agarsiisa. Kunis, haala gatii irratti kan ariiteefi hinariine tokko waan hintaaneef isa kana adda baasuun hubachiisuu mul'isa.

Guyyaa Waraabbiin Gaggeeffame 24/6/2010

4.2.1.1 Sirna Eebbaa keessatti

Sirna daldalaa keessatti abbootiin dhimmaa lamaan erga walirraa bitanii walitti gurguranii booda akka seera hawaasaatti harka waldhungataanii waadaa waliigaltee wayita mirkanneess an qarshicha fuudhanii lafa irraa kaa'uun inni gurgureefi bite qarqara qarshichaa lamaan qabuun wal-eebbisu. Jalqabarratti namni gurgurate sun birrii gar-tokkoon harkaan qabachhuun akkas jechuun eebbisa. Suurri mul'atu kun ragaa waraabamee wayita wal eebbisan ibsa.

“Horiin koo horii sooromaa siif haa ta’u;

Hamma rifeensa isaa siif haa horu;

Iddee yaadde si haa geessisu” jechuun eebbisa.

Akkuma namni gurgurate eebbise namichi bites dabaree isaa akkas jechuun eebbisa:

”Birriin koos horii guddaa siif haa ta’u;

iddee yaadde sihaa geessisu;

yoo itti uffatte daara nagaa siif haata’u;

yoo horsiifates bakka garaa kee siif haa oolu.” jechuun dabaree wal eebbisuun sinicha raawwatu.

Yaada kanarraa akka hubannutti,haalli fayyadama afaanii as keessatti namaan,haalaan ibsuun gabaa keessatti adda waan ta’uuf akkaataan abbootiin dhimmaa sirna daldaluu keessatti adeemsi itti wal eebbisan jiraachuu agarsiisa.Kunis yoo ibsamu,horiin bitamu sun horii hortu,kan baay’atee mooraa guuttuufi daangaa malee kan walhoran ta’uu ibsa.

Akka yaada kanarraa hubannutti,haalli eebba bakka gabaa sirna walbituufi gurguruu keessatti fayyadama afaanii namichi bite gargaaramu qarshiin abbaa dhimmaaf laatamu sun kaayyoo barbaadameef akka ooluu waan ta’eef horiin fuudhate akka eebbifamuuf,waan hawwe akka itti hojjetuuf,uffata bitatus akka itti gammaduuf,itti daldalus itti horsiisuus akka itti milkaa’uuf kan eebbifamu ta’uu agarsiisa.

Haaluma walfakkaatuun,qorataan yaadasaa wayita ibsu fayyadamni afaanii abbootii dhimma lamaaniin (kan gurguruufi bituun) waan irratti dubbatan irratti hundaa’uun haalli dubbii isaan tajaajilaman yoomessa uumamaa yeroo sanaan kan murteeffamudha.Akkasumas,haalli dubbii afaan tokkotti dhimma bahuun dhimma tokko irratti **waliigaluuf,amansiisuuf,morkisiisuuf** tajaajila afaan taasisu iddoo guddaa qabachuusaa mul’isa.Kanamalees,yaanni biroon hubatamuu qabu sirna daldaluu keessatti namni tokko waan itti amane raawwachuuf qabata afaan adda addaa dubbataniif dhumarra yaadaan walhubachuurra kan gahan ta’uu agarsiisa. Kanaafuu,qorataan ragaalee kana daawwannaan waraabuun ergaa isaa mala akkamtaatti fayyadamuun jechaan ibsuun yaadicha haala kaayyoo qorannichaa irratti bu’uureffachuun dhihaateera.

4.2.1.2 Waliigaltee Keessatti

Akka ragaa daawwannaa kanarraa argameen, *"finxiira abbaasatu danda'a."* jechuun qaamni bituufi gurguru erga waliigaltee raawwatanii waleebbisanii booda,jaarsolii isaan gidduutti argamanii araarsan abbootiin dhimma gama dhuunfaa isaaniin danda'uu ibsa.Kunis,akka hawaasatti wanti hubaatamuu qabu waliigaltee sana keessatti jaarsooliin adeemsa bituufi gurguruun raawwatame dhugaafi haqa,waanti gurgurmu sun shakkii yoo qabateef ragaa ta'uuf,qaamni bites rakkoo kan qabu taanan itti mirkanneessuu kan danda'an ta'u agarsiisa.Kana malees,qaamni gatii finxiiraa fudhatu sun qarshii isaaf kennamu qofaa osoo hintaane namoonni waliirraa bituufi walitti gurguruu isaanii ijan argee gurraan dhagahee beekuusaa kan mirkanneessu ta'uu agarsiisa.

4.2.2 Dhaaba Bushaayeetti

Fayyadama Afaanii haala bakka dhaaba bushaayeen gabaa keessatti gurguramanii walqabatee afaan yericha dubbatamu dhimma gurguruufi bituu ilaalchisee ergaa maal dabarsuu akka barbaade qoratichi adda baasuun dhiheesseera.Kanaaf,qaamni bituu barbaade kanneen jiran keessaa filatee kan isaaf taatu yookiin dhimma barbaadeef ooltu sana gaafchuutti fufa.

Guyyaa Waraabbiin Gaggeeffame 3/6/2010

1. Isheen kun meeqa?

Akka ragaa daawwannaa lakkoofsa (1) irratti ibsametti, *"Isheen kun meeqa?"* jechuun fayyada mni afaanii mul'atu gatii buushayee kanneen jiran keessaa adda baafamtee gaafatamte qarshii hagam baasuu akka dandeessu baruuf gaafachuu ibsa. Akka seera daldala hawaasaatti gatiin ka'umsaa kan eegalu yookiin jalqabu nama isa gurguru irraa akka ta'e ifaadha. Namni bituus achirra dhaabbatee bituufi dhiisuu isaa kan murteessu ta'uu agarsiisa. **2. Isheen shan.**

Akka ragaa kanarraa hubannutti, haalli fayyadama afaanii bakka gabaa keessatti mul'atu, *"Isheen shan"* himni jedhu kun gatii buushayee gurguraaf gaafatamtee qarshii 500 (dhibba shan) akka baastu ta'uu ibsa. Karaa biraa, yemmuu ilaalamu waan gaafatame tokkoof kallattiin yeroo deebi'u umurii namni tokko qabu kan agarsiisuufi baay'ina waan tokkoo kan mul'isu fakkaata. Akkasumas lakkoofsa nama tokkoof adda bahee laatame illee mul'isuu danda'a. Kan aaf, fayyadamni afaanii iddoodha iddootti adda ta'uu akka danda'u ibsa. Adeemsa daldalaa

keessatti namni bitu tokko gatii jalqaba dhagaheen kan bitu osoo hin taane akka qaamni gurguru fooyyessuuf carraaqqii taasisu qaba.

3. Maal qabdi kun immoo?

Akka ragaa lakkoofsa (3) kanarraa hubannutti, *"Maal qabdi kunimmoo?"* jechuun hoolaan gurguraaf gabaatti gaafatamaa jirtu xiqqoodha yaada jedhuufi abbaan dhimmaa gatii hoolitti tilmaamee dubbate faana yookiin duukaa kan walhin madaalle ta'uu agarsiisa. Kana malees, haala yoomessa uumamaa yeroo sanatti fayyadamni afaanii jiru qaamni gurguru gatii dubbatee sanarraa akka hir'isuuf yookiin yaadasaa jijjiiruuf kan gargaarame ta'uu ibsa. Akkasumas, namichi bituu barbaade hanga guddina ishee ija tuffiin ilaaluun kaayyoo barbaade bira gahuuf kan deemu ta'uu mul'isa.

4. Ani manumaa fideera, nan nagada miti.

Akka raga lakkoofsa (4) kanarraa hubannutti akkaataa yoomessa uumamaa yeroo sanatti, *'Ani manumaa fideera, nan nagada miti.* 'yaanni jedhu adeemsa bituufi gurguruu keessatti, hoolaan kun manaa fide malee biteen fide miti. Isheen is manumati dhalachuu, sanyiin ishees lakkuu lakkuu waan dhaltuuf yoo bitate gosti yookiin sanyiin ishii baay'ee gaarii akka taateefi seenaan hoolaa sanaa gabaabinaan mudaa akka hin qabne ibsuu agarsiisa. Kunis, hoolaa gabaa fide kana bitee osoo hin taane horsiisuun guddisee fiduu isaa ibsa. Karaa biraa akka seera hawaasaatti yookiin sirna daldalaatti namni bu'aa argachuuf kan iddoo argatee bitee gurguruu waan jiruuf yaada kana amansiisuuf ibseera. Kanarratti hundaa'uun akka yaada furmaataatti yaanni isa bituuf dhihaatu illee kanatti aanuun ibsameera.

5. Me horii yaasi, horiifi jaarsa nama araarsa.

Akka ragaa daawwannaa lakkoofsa (5) irratti ibsametti, yaanni kun haala yoomessa uumamaa yeroo sanaatti fayyadamni afaanii inni ibsuu barbaade, *'Horii yaasi....'* wayita jedhu qabeenya yookiin qarshii ittiin bituu dhufe sana akka baasee laatuuf yookiin kennuuf kan itti himamu ta'uu agarsiisa. Kunis namni wayitii qarshii argullee garaa laafuufi ija dheerachuu akka hin qabne yaada jedhu mul'isa. Garuu, yaada yookiin ergaa kana karaa biraa yoo ilaalamu 'horii yaasi' jechuun horii mooraa yookaan daallaa loonii keessa jiran gara bakkeetti yookiin dheeddichatti boobbassi yaada jedhu kan ibsu fakkaata malee, haala qabatamaa kanaan miti yaada jedhu agarsiisa.

Guyyaa itti waraabame 1/7/2010

6. Akka Waaqasaa tokko taatee.

Akka ragaa daawwannaa kanaan lakkoofsa (6) irratti ibsameen, fayyadamni afaanii,”Akka Waaqasaa tokko taatee.” jedhu yaanni namicha bituu amala Waaqasaa jedhamuun gabaa sanaa keessatti waan tokko mormuu yookiin falmuun kan walfakkaatu ta’uu ibsa.Kunis,waan bitu tokkoratti gatiisaa gadibuusuun abbaa dhimmaa kan dadhabsiisu ta’uu agarsiisa.

7. Hoolaa buusuu geesse.

Akka ragaa daawwannaa kanarraa argameen ,”*Hoolaa buusuu geesse.*”jedhu keessatti yaanni ibsu,hoolaan gurguraaf gabaatti dhihaatte kun dorroobaa ta’uufi gatiinshee warra kaanirra kan dabaltu yookiin adda ta’uu fayyadamni afaanii kun agarsiisa.Karaa biraa,qaamni gurguratu wayita inni bitu gatii hoolaa sanaa gadi buusuuf haasa’u yaada kana hubachiisuuf kan dhimma itti ba’uudha.Kana malees,hoolaa ariitee ilmoo garaatii qabdu rimaa ta’uu isheellee kan hubachiisu.Akkasumas,namni hoolaa kana gurgurachuuf gabaa bahe kun gatiishee qaama bitatu amansiisuuf yaada itti aanu keessatti dhiheesseera.

8. Horii hobobseeru.

Akka ragaa daawwannaa kanarraa argameen fayyadamni afaanii,”*Horii hobobseeru*”jedhu keessatti mul’atu hoolaan gurguraaf gabaatti dhihaatte kun kan ariitee jirtuufi rimaa qabaachuu ishee kan agarsiisu ta’uu ibsa.Yaada kana caalmatti beeksisuuf afaan Amaariiffaan illee, “እዉነት እርጉዝ ናት::” jechuun yaada duraan Afaan Oromoon dubbatame irra deebii’uun wayita sirna gabaa keessatti haasa’amu ta’uu agarsiisa.Karaa biraa,wanti hubatamu qabu adeemsa bituufi gurguruu keessatti ergaa tokko dabarsuuf afaan walmakuun kan jiru ta’uu agarsiisa.

4.2.3 Dhaaba Handaaqqoo Keessatti

Fayyadamni afaanii bakka daldala gabaa handaaqqoo keessatti akkuma isa kaanii haala yoomessa uumamaa yeroo sanaan wayita bitanii gurguran hawaasni yaada yookiin ergaa darbu nijira.Kunis haala mataduree dhihaatu irratti hundaa’uun yaanni adda addaa gama fayyadama afaaniin gabichaa keessatti ni mul’ata.Qaamni bituuf gabaa deemu tokko jalqaba abbaa dhimmaa wayita gaafatu haala itti yaada dhiheessuuf niargama.

Guyyaa Waraabbiin Gaggeeffame 6/6/2010

1. Meeqa kun?

Akka ragaa kanarraa hubannutti, fayyadamni afaanii bakka kanatti mul'atu Handaaqqoolii gabaa jiran keessaa namichi bituu barbaade ishee fedhe sana adda baasuun hanga gatii ishii baruuf abbaa gurguratu gaafachuun agarsiisa. Yaanni isaas qabeenyi sun kanneen jiran keessaa kan eenyuu akka ta'e waan hubateef gatii ishii dhofsiisuun hagam akka taate qaamni fide sun kallaattii haa agarsiisuuf yaada gaafatame ta'uu mul'isa. Kanatti aansuun deebiin laatamu nijira.

2. Sagaltamii Shan

Akka ragaa lakkoofsa (2) irratti ibsametti, '*Sagaltamii Shan*' jechuun yaanni inni haala yoomesssa uumamaa keessatti gama fayyadama afaaniin ibsuu barbaade gatiin handaaqqoon gaafatamte sun qarshii 95 (sagaltamii shan) ta'uu agarsiisa. Kunis gatii lukkuun sun baasuu dandeessi jedhamee dubbatamedha. Karaa biraa, gaaleen 'sagaltamii shan' jedhu hiika yookaan ergaa baay'ina lakkoofsa waan tokkoofi tartiiba lakkoofsaa jiran keessaa tokko ta'uu mul'isa malee fayyadama afaanii bakka kanatti dhihaatan waliin hariiroo kan qabne ta'uu ibsa. Akkasumas, gaaleen kun bakka dhaaba Buushayeettiifi Horiitti haala fayyadama afaanii inni ibsu adda ta'uun: qarshii dhibba sagaliif shantamaafi kuma sagaliif dhibba shan ta'uun tartiibaan agarsiisa. Kanaafuu, namicha gurguruuf gabaa fide jijjiirama gatii yoo argamsiisuu baate, kan bitu immoo yaada biraa dhiheessaaf.

3. Atoo, iddoo hingeenye?

Akka ragaa daawwannaa lakkoofsa (3) irratti mul'ateen, '*Atoo, iddoo hingeenye*' jechuun kan ibsu, abbaan dhimmaa gurguraaf gabaa fide kun gatii jedheerraa kan hinfoooyyessine ta'uu ibsuuf kan fayyadamedha. Karaa biraa, wanta waan tokko bakka barbaachisu yookaan manii gahuu dhabuu agarsiisa fakkaata. Kunis, qaamni bitu gatii jedhame sana akka amanuuf odeeffannoo biroo namicha amansiisu itti himuu danda'a.

4. Otuma ati gaafattuu buuste

Himni kun ragaa daawwannaa gabaa keessatti adeemsiisameen yeroo ibsamu, lukkuun gurguraaf gabaa dhufte kun osoo qaamni bitu gaafataa jiruu buuphaa gabichatti yookiin bakkuma teessutti kan buuste ta'uu ibsa. Namni bitu sun yaadicha fudhachuu yemmuu ibsu odeeffannoo biroo qulqulleeffachuuf gargaaramuus nijira.

5. Dhuguma manaa fiddee?

Himni kun ragaa daawwannaa haala yoomessa uumamaa gabichaa keessatti raawwateen yemmuu ibsamu fayyadamni afaanii inni ibsuu barbaade, 'dhuguma manaa fiddee?' jechuun namichi gurguraaf gabaa fide sun kan bitee daldaluufi kan mana isaatii fide ta'uusaa adda baasuuf yaada dhihaate ta'uu agarsiisa. Qaamni kunis yaadicha amanamaa taasisuuf harka isaa mirgaa nama bitu sanatti harka isaatti buusuudhaan mirkanneessaaf. Haala daldalaa keessatti harka waliitti buusuun akka aadaa hawaasatti namni akkas godhu yaadichi sirrii ta'uu ibsuu isaati. Kanamalees, yaadichi maddi waan gurguramu sanaa eessaa akka dhufe adda

baasee baruuf kan gaafatu ta'uu ibsa. Akkasumas, yaada murtoo dhumaa osoo hinfudhatiin qabxii biroo akka filannootti namicha gurguratuuf akka ejjennoosaa jijjiiruuf yaada isaa dhiheessa.

6. Lakki na hinarii'in natti gurguri.

Akka ragaa daawwannaa kanarraa hubannuutti, '*Lakki na hinarii'in natti gurguri*. 'yaanni jedhu haala yoomessa uumamaa yeroo sanaan kan ibsuu barbaade, namni bitu sun qarshii isatti fakkaatu qaama gurguratuuf laatee namichi gatichatti quufuu yookiin gammaduu yoo dhabe wayita inni isa kenne fudhachuu diduun yaadaan faalleessu akkas jechuu agarsiisa. Kunis, namichi isa bitutti gurguruuf eeyyamamaa ta'uu dhiisuu isaa ibsa. Haata'uu malee, yaanni namni tokko nama tokko duukaa bu'uun arii'u yookiin xiichu ta'uu kan mul'isu miti.

Guyyaa Waraabbiin gaggeeffame 4/7/2010

7. Iyyaadhayyuu kunoo.

Akka ragaa daawwannaan waraabame kanarraa hubannutti, '*Iyyaadhayyuu kunoo*' yaanni jedhu fayyadamni afaanii inni ibsu, handaaqqoon gurguraaf gabaa jiru sun qaamni isaa kan foon hinqabne **qal'aa** yookaan **huqqaataa** ta'uufi hanga barbaadame kan hinguddannee ta'uu haala yoomessa uumamaa yeroo sanaa keessatti ergaa dabarsu isaa agarsiisa. Haa ta'u malee, yaannisaa handaaqqichi waan sagalee olfudhatee iyyu fakkaata malee miti. Kanaaf, qaamni bitu yaada kanatti yemmuu fayyadame gatiin isaaf dubbatameef hangisaa kan wal hinmadaalle waan akka hir'atuuf kan itti fayyadame ta'uu agarsiisa.

8. Sanyisaa nadasata malee iyyaa'a.

Fayyadamni afaanii haala gabaa handaaqqoo kana keessatti mul'ate akkaataa daawwannaan raga waraabame kun, '*Sanyisaa nadasata malee iyyaa'a*' jechuun yaanni yeroo sana keessatti ibsuu, gosti handaaqqoo sanaa gaarii ta'uusaa yookiin kan dhaaba tolu ta'uu mul'isa. Kunis, handaaqqichi kan qal'ina qabuufi qaamaan Solooli'aa ta'uus agarsiisa. Kana malees, handaaqqichi hanqina haa qabatu malee, caalmatti bituuf fedha kan qaban ta'uu mul'isa.

9. Handaaqqoolii isaanii ilaalaa kanfala.

Akka raga daawwannaa kanarraa hubatamuun, '*Handaaqqoolii isaanii ilaalaa kanfala*'. jechuun handaaqqoolii gabaaf dhihaatan kana abbaan dhimmaa gurgurachuuf yaanni dhiheessu

kun qaamni bitu hanga isaan gahan yookaan gatii baasan ilaalee akka qarshii kanfaluuf afaan fayyadamedha. Garuu, qaamni qarshii wayita laatu handaaqqoolii ija keessa ilaaluun kan kennu yaada jedhu kan ibse fakkaata.

10. Inni ati jettehoo Faasikaattuu hintaane.

Akka ragaa daawwannaa kanarraa hubatamuun ergaan fayyadama afaanii as keessatti dabarsu kun abbaan dhimmaa gurguraaf gatii handaaqqoo himu humnaan olbaasee yookiin gatii irra baasee himuu agarsiisa. Karaa biraa handaaqqooliin yeroo kam caalayyuu kan gatiin ishee dabaluu yookiin qaalawu tibba yookiin yeroo Faasikaati yaada jedhu ibsuu mul'isa.

11. Yoo 120 akka biyyaa ta'e nan kanfala.

Akka ragaa daawwannaa kanarraa waraabamee argameen, *'yoo 120 akka biyya ta'e nan kanfala*. 'Jechuun haala yoomessa uumamaa yeroo sanaa keessatti fayyadamni afaanii qaamni bitu gargaarame handaaqqoon kun akka qaamaa guddina isheen gatii kana caala baasuu hindandeessu jechuu ibsa. Kana malees, hanga kanaa kan geessu gabaa kana keessatti gatii kanaa ol-baasuu hindandeessu jechuufi namoonni biros gatii akkasiin gurguru yaada jedhu agarsiisa.

12. Hin biteera ta'iinnaa:kan natti gurguruu dide.

Akka ragaa daawwannaa kanarraa hubatameen, *'hin biteera ta'iinnaa:kan natti gurguruu dide*. 'Jechuun abbaan dhimmaa qabeenyaa isaa gurguraaf gabaatti dhiheesse horiisaa kan manaa fidu osoo hin taane nama bitee gurguru ta'uu hin oolu yaada jedhu ibsuu agarsiisa. Yaadichi kun nama bitee daldalu yoo ta'e akka isa manaa fidee gurguruuf dafee hin gadhisu waan ta'eef, kan bitee gurguru yoo ta'e bu'aa argachuuf kan didu ta'uu shakkii jiru ibsuu mul'isa. Ergaan kanaas, haala fayyadama afaanii sirna daldala gabaa bituufi gurguruu ilaalchisee akkaataa yoomessa uumamaa yeroo sanaatti kan darbu ta'uu ibsa.

Guyyaa Waraabbiin Gaggeeffame 11/7/2010

13. Isheen kun muluu isaanii caalti.

Akka ragaa daawwannaa kanarraa argameen, *'Isheen kun muluu isaanii caalti*. 'Jechuun haalli fayyadama afaanii keessatti handaaqqooliin gurguraaf gabaatti dhihaatan jiran keessaa abbaan dhimmaa lukkuuwwan gaafatamte sun kanneen jiranirraa guddoo ta'uu agarsiisa. Akkumas, gatiin isheen baasuu dandeessu warra kaanirra kan caaltu ta'uu beeksisuu mul'isa.

14. Maal ishinoo gumuxuudha.

Akka ragaa daawwannaa lakkoofsa (14) irratti mul'ateen, '*Maalishinoo gumuxuudha*. 'jechuun haalli fayyadama afaanii yeroo sanatti handaaqqoon gabaatti gurguraaf dhihaatte sun eegee yookaan kaattuu,baalleen ishii citaa yookiin irraa buqqa'aa ta'uu ibsa.Akkasumas qaamni bituuf gaafatu gatii isheellee hir'isuuf yaada kana waan kaase fakkaata.

15. Maal isinoo gatii hoolaa gootan.

Akka ragaa daawwannaa lakkoofsa (15) irratti mul'ateen, '*Maal isinoo gatii hoolaa gootan*' jechuun gatiin handaaqqoofi hoolaa akkuma beekamu adda waan ta'eef abbaan dhimmaa garuu gatiishee oldabaluu yookiin olkaasuu,mi'eessuu isaa agarsiisa.Kunis,sadarkaa gabaa keessatti handaaqqoon gurguramtu hanga hoolaa hin geenyeefi gatichi jedhame sun hanga yaadamee ol ta'uu mul'isa.

4.2.4 Dhaaba Uffataa Keessatti

Gabaa keessatti haalli afaanitti fayyadamuu bakka dhaaba tokkoo dhaaba tokkorra adda ta'uun argama.Kanaafuu,akka bakka dhaaba uffataatti wanti jedhamu haala yoomessa uumamaa yeroo sana keessatti ragaan bifa daawwannaan gaggeeffameen kallattii itti aanuun qaacca'ee dhihaateera.Suurri akka kanatti waraabamee dhihaate kun wayita sirna daldala gabaa keessatti lafatti afamee uffata gurguramu haala fayyadama afaanii iddichatti mul'atu sana qaaccessuun ibsameera.

Guyyaa Waraabbiin gaggeeffame 6/6/2010

1. Kun Dhiiraafi Durba qabaa?

Akka ragaa kanarraa hubannutti, '*kun dhiiraafi durba qabaa?*' himni jedhu kun abbaan dhimmaa uffata gabaa keessatti gurguraaf diriirsamaan keessaa kan isaaf ta'u barbaadee adda baasuun gosa isaa filachuun uffatichi kan dhiiraafi dhalaa jechuun adda bahee jiramoo lamaniifuu nita'a yaada jedhu gaafachuu isaati. Kanamalees, uffatichi gaafatame sun uffachuuf saalaan addaan baasaa moo namni kamiyyuu uffachuu akka danda'u adda baasee baruuf kan dhihaate ta'uu ibsa. Karaa biraa, kan ilaale dhiisee kan biroo fudhachuuf yoo fedhu filannoo dhiheessuuf qaba.

2. Mee kana moo himi.

Akkaataa fayyadama afaanii yeroo sanatti, ragaan haala daawwannaa argameen lakkoofsa (2) irratti mul'atu kan ibsu, uffattoota jiran keessaa kan fudhachuuf adda baasate sana ilaaluun gatii baasuu danda'u akka itti himu gaafachuu agarsiisa. Yaanni kunis isa dura tureerra kan

booda gaafatame filachuusaa mul'isa. Haaluma kanaan gatii waan bitamu sanaa erga baree yaadaan itti walii galuu yemmuu dhabu filannoo biraa barbaadachuutti fufa.

3. Kan biraa qabdaa barreedduu ishii?

Akka ragaa daawwannaa kanarraa hubannutti, '*kan biraa qabdaa barreedduu ishii?*' jechuun uffattoota yericha bakkicha jiraniin keessaa kan abbaa dhimmaa yookiin kan bitatuuf gamtaluufi kan ofiif fedhu warren filateen alatti jiraachuu isaa baruuf yaada isa gurguruuf dhihaate ta'uu ibsa. Yaanni kunis, kanaan dura qaamni bitu kan isaaf ta'u argachuuf filannoo gaggeessee dhabuusaa illee kan agarsiisudha. Haaluma kanaan, yeroo kan isaaf ta'uu dhabu kan garaan isaa nahe warren dura gaafate keessaa wayita yaada dhiheessuuf nijira.

4. Maal Achuma Jirtamoo?

Fayyadamni afaanii haala yoomessa uumamaa yeroo sanatti dhihaateen kan ibsuu barbaade, '*Maal achuma jirtamoo?*' jechuun namni bitu tokko isa gurguru gatii uffatichi itti gurguramuuf gaafatame sana fooyyessuu dhabuu yookiin jijjiirama gatii isa duraniira taasisuu dhiisuufi yaada dhabbataa ta'e qabaachuu agarsiisa. Karaa biraa, yaanni kun kan agarsiisu namni tokko jireenyaan bakkuma tokko osoo jijjiirraa bakkaa hintaasisiin turuu agarsiisa fakkaata malee akka qorannoo kanatti miti.

5. Isuma guddaa isaayyuu kanaan bitu.

Akka ragaa daawwannaa kanarraa argameen, '*Isuma guddaa isaayyuu kanaan bitu.*' jechuun haala fayyadama afaanii itti gargaaramaan, uffanni sadarkaa isaa eegateyyuu gatii jedhame kanaan bitu, kunimoo giddugaleessa ta'ee hanga jedhame kana kan hinbaasne ta'uu agarsiisa. Qaamni bitu gatiin itti bitamu sun laafaa yookiin gatii gadibu'aadha jedhamee tilmaamuu waan mul'isu ofkeessaa qaba. Haaluma kanaan, yaada dhuma akka inni gatiisaa murteessatuuf filannoon dhihaatuu nijira.

6. Macarashaa ishee nutti himi.

Akka ragaa lakkoofsa (6) kanarraa hubannutti, '*Macarashaa ishee nutti himi.*' jechuun gatii dhabbataa sirrii ta'e kan uffatichaaf ta'uu malu murteesssee akka itti himuuf yaada dhihaate ta'uu mul'isa. Karaa biraa, namichi gurguru yaadisaa kan hinjijjiirree ta'uusaa beeksiisuufi qaamni bitu waan isa keessa bule yookiin itti fakkaate akka kanfalu qabu akka yaadasaatti wayita dhiheessuuf niargama. Kana malees, jechi '**macarashaa**' jedhu kun Afaan Oromoon haa dubbatamu malee, sagaleen jijjiiruun kan jechisaa Afaan Amaariffaa ta'e haasahuu

agarsiisa.Kunis,afaan iddoo gargaaramuu qabamutti beekes haa ta’u osoo hin beekiin namni dhimma tokkoof walmakee kan dubbatu ta’uu mul’isa.Kanaaf,jechi macarashaa jedhu afaan ergisaa akka hintaane agarsiisa.

7. Maal Fagoo Jirraa!

Akka ragaa daawwannaa kanarraa hubannetti, *’Maal fagoo jirraa!’* jechuun haala yoomessa uumamaa yerichaa irratti hundaa’uun yemmuu ibsamu,gatii walii gallaan qarshiin kennamu yookiin kanfalamu manaa fidama osoo hin taane yerichatti kiisiitti qabatamee kan jiru laatamuu kan danda’u ta’uu agarsiisa.Karaa biraa,yaanni kun namni tokko bakka jireenya isaa gaafatamee wayita yaada laatu,iddoon jireenya isa fagoo osoo hintaane dhihoo ta’uu kan agarsiisu fakkaata malee haala fayyadama afaanii yeroo kanaan miti.

8. Uffatichi wal fakkaataa ilaali.

Akka ragaa daawwannaa lakkoofsa (8) irratti ibsameen, *’uffatichi wal fakkaataa ilaali.* jechuun uffanni haala sadarkaa uffatummaa isaatiin gaariin,gidduugaleessa,gadi-bu’aan isaa adda bahee waan jiruuf,uffata bituu barbaadan sana akka gaarii ta’eefi hintaane filachuuf yaadan walcina fidanii ilaalu ibsa.Kanamalees,uffanni tokko bifaan walfakkaatee,kan sadarkaa qulqullummaa isaan adda ta’u waan jiruuf sana agarsiisa.Ammas qaamni bitatu sun filannoo mataasaa ta’e haala itti aanuun dhiheesseera.

9. Boobasaa jala yoo na qabehoo?

Akka ragaa daawwannaa lakkoofsa (9) irratti mul’ateen haala yoomessa uumamaa yericha gabaa keessatti raawwateen yemmuu ibsamu uffanni bitamuuf ilaalamu sun haalli bal’inaafi dhiphina wayichaa adda baasuuf kan fayyadame ta’uu agarsiisa.Kunis qaamni bitatu akkaataa qaama isaa madaaluun yaada shakkii qabu keessaa bahuuf kan dhihaate ta’uu mul’isa.Akka fayyadama afaanii yerichatti qaamni gurgurus abbaan dhimmaa akka mirkanneeffatuuf carraa ofitti ilaallachuu danda’u wayita uumuuf ni argama.

Haaluma kanaan,qoratichi haala yoomessa uumamaa yericha bu’uureffateen fayyadamni afaanii bakka dhaaba uffata gabaatti mul’atan yemmuu ibsamu,sirna daldalaa keessatti haalli dubbii akkaataa gaafatamaniifi mataduree irratti gaafatan irratti hunda’uun fayyadamni afaanii bakkichatti mul’atu adda adda ta’uufi bakka birootti immoo hiika biroo qabaachuu isaa ibseera.Akka yaada kanarraa hubannutti,fayyadamni afaanii kan murtaa’uu danda’u kanneen akka **bakka /iddoo/, yeroofi haalaan** ergaan isaa dangeeffamuu danda’a.

4.2.5 Dhaaba Midhaaniitti

Fayyadamni afaanii gabaa keessatti bakkeewwan dhaaba midhaanittis haala gosoota midhaan ii irratti hundaa’uun haala yoomessa uumama yeroo sanaan adda addaa ta’uu akka danda’uufi haala kamiin akka tajaajilamu haala itti aanuun ibseera. Fakkeenyaaf, suurri kun wayita gabaa keessatti namni qamadii bituuf gaafataa jiraachuusaa agarsiisa.

Guyyaa itti waraabame 10/6/2010

(1) Qamadichi kun meeqa?

Jaha.

Burcuqqoo koon na safari.

Takka turi.

Burcuqqoon kee muradha.

Akka yaada kanarraa hubannutti, abbootiin dhimmaa kanneen gurguraniifi bitan fayyadama afaanii isaan taasisan haala yoomessa uumamaa yerichaan wayita ilaalamu yookiin ibsamu, sirna daldala gabaa keessatti gosa midhaanii keessaa qamadiin gurguraaf dhihaatee jiru, kan **qarshii 20 (digdama) burcuqqoo jaha** ta'uu ibsa. Qaamni midhaanicha bitu burcuqqoo namicha gurguru sanaa yemmuu ilaalu muraadha jedhee waan shakkeef, akka burcuqqoo isaan safaramuuf wayita gaafatu inni gurguru immoo, '**Takka turi**' jechuun eeyyamamaa ta'uu dhaabu mul'isa. Karaa biraa, gatiin midhaan kanaas haala yeroo irratti hundaa'uun dhaabbataa kan hin taaneefi jijjiiramaa ta'uu ibsa. Kana keessatti iddoo yookiin bakki gabaan tokko itti dhaabbatu murteessuu akka danda'uu hubachuun ni danda'ama.

Jechi, "...**koo**..." jedhu garee jechootaa keessaa maqibsi ta'ee yemmuu ramadamu, akka yaada hima kanaa keessatti ibsamutti immoo qabeenya namichaa **burcuqqoo midhaan itti bitu** sana kan bakka bu'u ta'uu mul'isa.

Kanamalees, jechi "...**kee**..." jedhu immoo akkuma isa kana garee jechootaa keessaa maqibsa ta'uun isaa beekamaadha. Akka yaada hima kanarraa hubannutti kan inni bakka bu'u burcuqqoon itti midhaan safaramu sun kan namicha gurguraa jiru ta'uu ibsa.

Guyyaa itti waraabame 13/6/2010

(2) Boqqolloon kun meeqa?

Kudha tokko

Kaan irraa addaa?

Sanyii isaaf barbaadama.

Akka yaada kanarraa hubannutti, fayyadamni afaanii as keessa jiru haala yoomessa uumamaa yerichaa irratti hundaa'uun hiikaa yookiin ergaan isaa gosa midhaanii gabaatti dhihaatan keessaa bitamuuf kan gaggeeffama jiru boqqolloodha. Guyyaa kanattis, gatiin gurguraas kan qarshii 20 (digdamaa) burcuqqoo **kudha tokko** ta'uu mul'isa. As keessatti kudha tokko gatii boqqolloon yerichatti itti gurguramu kan bakka bu'uudha.

Akka hima kanarraa hubannutti, "*Kaan irraa addaa?*" jechuun gosti boqqolloo kanaa maaliif gatiinsaa dabalee iddoo birootii gatiinsa nihir'isa yaada jedhu of keessaa qaba. qabanni akka dabaluu ta'eef sanyiin boqqolloo sanaa filatamaa ta'uu hubachiisuuf yookiin amansiisuuf, '*Sanyii isaaf barbaadama.*' jechuu agarsiisa.

(3) Xaafiin kun meeqa?

Saddeetidha.

Kan meeqa?

Kan afurtamaa.

Adiidha moo buursadha.

Adii qulqulluudha.

Akka yaada kanarraa hubannutti, bakka dhaaba midhaaniitti xaafiin yemmuu gurguramuufi bitamu adeemsa itti gaafatamuufi haalli fayyadama afaanii itti raawwatamu ni mul'ata. Kunis haala yoomessa uumamaa sana keessattis '**Saddeet**' jechuun gatii midhaan sun baasu yookiin itti gurguramu kan qarshii 40 (afurtamaa) xaafii burcuqqoo saddeetiin kan bakka bu'u yookiin gurguramu ta'uu ibsa. Akkasumas, '*adii moo buursa*' jedhamee yommuu filannoon yaada dihaatu xaafiin sun garee kam keessatti akka ramadamu qulqulleeffachuufi gatiin isaa illee kan wal caalu ta'uu adda baasuun akka baramu taasisuuf gargaara. Gatiin kunis haala qabatamaa yerichaarratti hundaa'uun murta'uu malee gatiin isaa dhaabataa kan hin taane ta'uu agarsiisa. Kana malees, xaafichi adii qulqulluu yookiin kan diimaa of keessaa hin qabne yoo ta'eefi xaafii adii muraasa, diimaa hedduu of keessaa qabuun buursa yookiin xaafii durbucoo waan jedhamuuf isaan sadarkaanis wal gatu danda'u.

Guyyaa waraabame 17/6/2010

(4) Baqeelaan meeqa?

Lama:kan boondii.

Saddeet kan afurtamaati.

Ni bittu moo?

Akka yaada kanarraa hubannutti, gosa midhaanii gaafatame kana haala qabatamaa yerichaa irratti kan ibsu, '*Lama:kan boondii.*' jechuun gatiin baqeelaa burcuqqoo lamaa qarshii 10 (kudhan) ta'uufi burcuqqoon saddeet immoo kan qarshii 40 (afurtama) ta'uu mul'isa. Jechi as keessatti '*boondii*' jedhu kun qarshii kudhan kan jedhuun bakka bu'a. Akka yaada kanatti maqibsonni lama, saddeet jedhaman kunneen ergaa isaan as keessatti dabarsaniifi bakka

birootti laatan haala qabatamaa isaaniin adda ta'uu nama hubachiisa. Kanamalees, gaaffii meeqa? Jedhu deebisuuf lama, saddeet jedhamee laatamu hanga wanti sun baasuu danda'u kan nutti agarsiisuudha.

Haaluma kanaan fayyadamni afaanii sirna daldala gabaa yeroo sanarratti hundaa'uun tajaajila raawwatu qaba. Qorataan qorannoo kanaan tajaajila jechi tokko yoomessa uumamaa keessatti hiikaan yookiin ergaan darbu kan sirrii ta'eefi namoonni dhimmoota adda addaa irratti yaada wal jijjiiruuf haala qabatamaa yeroo sanaa irratti kan walii galan ta'uu ibsa. Kanamalees, jechi tokko yeroo kaan gargaarummaa hiikaa kan fidan ta'uu hubachiisa.

4.3 Gahee Fayyadama Afaanii Gabaa Keessatti

Gaheen fayyadamni afaanii eenyummaa gabaafi bakka isaa ijaaruu keessaatti qabu murteessaadha. Kunis, namni tokko bakka, aadaa, amntaafi hawaasa kamirraa iyyuu yoo dhufe afaan gabaa sana keessatti daldalaaf ooluu danda'u beekuun barbaachisaadha. Kanaafuu, akka gabaa magaalaa Saqalaa Aanaa Horroo Bulluqiitti fayyadama afaanii hawaasni tajaajilamu Afaan Oromoon ta'uu ibsameera. Kanamalees, Afaan Amaaraa akka dabalataafi darbe darbee kan itti dhimmaa bahan hawaasni akka jiran qorannoo kana keessatti eerameera. Kunis, walii galuurratti hanqina fidu bal'inaan hinmul'atu.

Haala daldala sirna gabaa keessatti dhimmoota adda addaa bu'uureffachuun akkaataa namoonni afaanitti fayyadamuun waan bitaniifi gurguran wayita afaan garaa garaan waamuun walii galan nimul'ata. Kunis, namni tokko *Afaan Oromoon* yemmuu waan bituus ta'ee gurguru itti gargaaramu, kan biroommoo *Afaan Amaaraan* kan itti dhimma bahu nijira. Kanaafuu, gahee fayyadamni afaanii eenyummaa gabaa ijaaruu keessatti qabu guddaa ta'uuf haalli waamsa namoonni afaan adda addaan taasisan kun walii galtee irratti dhibbaa fidu hin qabu. Yaanni kana cimsuus haala itti aanuun dhihaateera.

Guyyaa itti waraabame 20/6/2010

4.3.1 Fayyadama Afaanii Waamsa Maqaarratti

Afaan Oromoon

Balee kun meeqa?

Zinjibilli jira?

Birri sadii.

Afaan Amaaraan

እኔ ነጠላ ስንት ነዉ ?

ዝንጅብል አለ::

ሦስት ብር::

Isheen kun meeqa?

ስንት ናት እች ?

Haaluma kana irratti, namoonni afaanitti fayyadaman wayita gurguraniifi bitan afaan walkeess a Afaan Oromoofi Afaan Amaaraa yemmuu gargaaraman haala qabatamaa yoomessa uumam aa yeroo sanarratti waan ta'eef walii galtee irratti garaagarummaa abbootii dhimmaa lamaan gidduutti fidu hinjiru. Sababiinsaa namni afaan duraan hinbeekne dirqama bara osoo hintaane afaanuma yeroo mara haasawuuf isaaf mijatu yookiin gamtaluu filachuun carraa argatetti dhimma bahuun ergaa barbaade sana hubachiisuuf kan dhiheessudha.

4.3.2 Looga Sadarkaa Sagaleetti

Haalli waamsa looga sadarkaa sagaleetti gabaa keessatti sirna daldalaan walqabatee mul'atu haala bittaaifi gurguraa yeroo sanaarratti bu'uureeffatee kan argamu jira. Isaan kunis haala qabatamaa mataduree yerichaarratti kan dhihaatedha.

Jecha looga

Jecha sirrii

Je'i/je'e/je'a_____	jedhi/jedhe/jedha
A'aa _____	dhadhaa
Laa'u_____	laadhu
Ho'u_____	hodhu
Fu'aa_____	fudhaa
Iisiif _____	dhiisiif
Alte_____	dhalte
Laa'eera_____	laadheera

Akka yaada kanarraa hubannutti, haalli waamsa jecha kallattii mataduree adda addaa irratti wayita sirna daldalaa keessatti adeemsifamu jecha beekamaa yookiin waltaawaa ta'e tokko fayyadamni afaanii haala dubbii bakka gabaa keessatti mul'atu bifa looqodaan yemmuu dhihaatu haala ergaa dabarsu irratti garaagarummaa yaadaa yookiin hiikaa fidu hinqabu. Abbootiin dhimmaa lamaan yemmuu walirraa bitaniifi walitti gurguran jechoonni looqoda ta'aniif kanneen waltaawaa ta'an bakka walbuusuun fayyadamuu nidanda'ama. Haaluma kanaan kan walfakkaatu, Addunyaa (2014:18) "Dhamsagoonni/'**h,dh/** jalqaba jechaatti yemmuu argaman yeroo baay'ee amala irraa haqamuu qabu" jechuun ibseera. Akka yaada kannarraa hubannutti, hanqinaaleen gama dhamsagaan mul'atan kun akkaataa dubbii fayyadama afaanii keessatti sababii loogaan mul'achuu yookiin irraa haqamuu danda'uusaa agarsiisa.

4.3.3 Looga Sadarkaa Gaaleetti

Haalli fayyadama afaanii sirna bituufi gurguruu keessatti haala dubbiin walqabatani loogni sadarkaa gaaleetti bakka gabaatti mul'atan nijiru. Kunis, hawaasni sirna daldalaa keessatti yemmuu gaafatus ta'ee, kan gaafatamu namni tokko ergaa dabarsuuf yookiin karaa gabaabaa ta'een eeruuf gaaleetti fayyadamuun yaada, ilaalchaafi hawwii qabu kan ibsu ta'uu agarsiisa. Kanaafuu, looqodoota sirna bituufi gurguruu gabaa keessatti dhimmoota adda addaarratti mul'atan haala itti aanuun dhihaateera.

Ancaa baanaan _____	silga baanaan
Boondiin _____	qarshii abbaa kudhanii
Horii handhuura dheeratu _____	aannan qaba, mucha tola/mallattoo hormaataati
Horii gaafa guddatu _____	bona irraa hafuu hindanda'u
Korma maala guddatu _____	dhalcha tola
Ilkaan lammacha _____	ilkaan dhalootaa lama buqqisuu
Ilkaan arfaacha _____	ilkaan afur buqqisuu
Ilkaan dirsii _____	ilkaan dhalootaa hunda buqqisuu

Haaluma walfakkaatuun, fayyadamni afaanii sadarkaa gaaleetti mul'atu kun sirna bituufi gurguruu bakka gabaa keessatti yemmuu tajaajilaman haala qabatamaa yeroo sana irratti hundaa'uun loogni gaalee yookiin tokko qabatee dhihaatu ergaa yaadichaa namni tokko hubachuufi dhiisuurratti gahee guddaa qaba. Qaamni gaafatuus ta'ee, gaafatamu loogni sun hiiknisaa galuufii yoo dide yaadasaa ibsachuurraa dangaa'uu danda'a. Kanas haala yoomessa uumamaa irratti hundaa'uun ergaasaa hubachuu danda'a. Garuu, namni afaan dhalootaan isaa afaanicha hin taane ergaa isaa hubachuuf yaadisaa qixa warra kaanii isa dhibuu nidanda'a. Holmes (1992:113) "*Language attitude can also have an effect on whether or not a language is intelligible such linguistic barriers may lead non natives into misunderstanding and incomplete understanding of language*" jechuun ibseera. Akka yaada kanaatti ilaalchi namni tokko afaan fayyadamuu irratti qabu ergaa hubachuu yookiin dhiisuurratti dhiibbaa qabaachuu kan danda'u ta'uu hubachiisa. Kana malees, ergaa yaada ibsame hubachuu dadhabuufi ergaa ofii ibsuu barbaadan ibsachuu dadhabuu fiduu danda'a. Gama birootiinis

ilaalcha namni tokko afaan fayyadamuu irratti qabus ergaa dabarsuu yookiin fudhaturrattis dhibbaa kan qabu ta'uu hayyuun kun ibseera.

Walumaa galatti, gahee fayyadamni afaanii maalumaa gabaa ibsuufi bakka isaa ijaaruu keessatti shoora bu'uura akka qabu muli'sa. Kunis, adeemsa bituufi gurguruuf hawaasni gabaa yoo deemu waan barbaade yookiin dhimma gabaa baheef raawwachuuf, dhaabawwan adda addaa: dhaaba horii, dhaaba bushaayee, dhaaba handaaqqoo, dhaaba uffataafi dhaaba midhaanii jedhee adda baasee deemuun itti gargaaramuu danda'a. Haaluma kanaan, jechi tokko gabaadhuma tokko keessatti bakka dhaaba garaagaraatti hiika adda addaa yemmuu kennu fayyadamni afaanii achi keessa jiru gahee qabaachuusaa mul'isa. Kanamalees, abalu dhaaba horii deeme yoo jedhame, bakka dhaaba biroo akka hindeemne ni hubatama. Kanaaf, maalumaa gabaa ibsuufi bakka isaa ijaaruu keessatti fayyadamni afaanii bu'uura ta'uu agarsiisa.

4.3.4 Fayyadama Afaanii Malleen Dubbii Keessatti

Malleen dubbii dhugummaa yaada tokkoo kallattiin ibsuu irra wanta hawaasa keessatti qalaqamuun walqabsiisuun fakkii sammuu dubbisaa yookiin dhaggeeffataa keessatti kan mul'isu yookaan kaa'uudha. Malleen dubbii fayyadama afaanii keessatti gahee ol'aanaa qaba. kana ilaalchisee, Addunyaa (2014:208) irratti yoo ibsu, "Malleen dubbii fayyadama afaanii haala salphaa ta'een dhaamsa tokko kan namootaaf dabarsudha," jedha. Yaada kanarraas kan hubatamu akkuma olitti ibsame malleen dubbii gabaa keessatti wayita sirni daldalaa gaggeeffamu ergaa dabarfachuu barbaadame qaama barbaachiisaa ta'eetti haala salphaa ta'een kan darbudha. Malleen dubbii gargaaramnee wantoota addunyaa dhugaa keessatti mul'atan arga yaadaatiin ilaalu, dhaggeeffachuu, dubbachuu, qaqabachuu, xiinxaluun qalbii keenyatti ammoo dhihaatanii akka mul'atan taasisuudha. Kunis, malleewwan dubbii jiran keessaa calmaatti kan keessatti mul'atu akkasaafi iddeessadha. Isaan kunis sirna bituu gurguruu keessatti yemmuu dhihaatan ergaa qabatanii yookiin fayyadama afaanii isaan mul'isuuf galan tartiibaan haala itti aanuun dhihaateera.

4.3.4.1 Akkasaa

Addunyaa, (2014:208) "Akkasaan ergaa barbaadame waan aadaa hawaasichaa keessatti beeka maa ta'e tokkoon walbira qabuun dhiheessuudhaan akka salphaatti hubatamuu kan taasisuudha," jedha. Kunis, kallattiidhaan waan tokko waan tokko faana walbira qabuun amala dorgomsiiisuu qabaachuu isaa agarsiisuuf, jecchoota akka, hamma, fakkaataafi kkf fayyadamuu ibsa. Haalu

ma kanaan haala fayyadama afaanii sirna daldala gabaa keessatti bifa malleen dubbii akkasaa keessatti mul’atan akkaataa itti aanuun dhihaataniiru.

A1) Uffatichi walfakkaataa ilaali!

Wadaroon qabamnaan xinnoo fakkaatti.

Hamma rifeensa isaa siif haa horu.

Uffanni akka kuwalitiifi saayizii isaati.

Zinjiibila hamma kana bitee na eebbisi.

Haaluma kanaan,fayyadama afaanii gabaa keessatti sirna daldalaan walqabatanii haala bittaafi gurgurtaan mul’atan keessaa:uffanni bitamuuf ilaalamu sun kan kanaan dura ilaalanii beekan wajjin walfakkaachuufi dhiisuusaa haala qulqullummaan,bifaan,bal’inaan tokko ta’uu fi dhabuusaa waldorgomsiisuun yaadicha akka madaalamu ta’uu ibsa.

Kanamalees,yaanni hubatamuu qabu horiin tokko osoo wadaroon hinqabamiiniifi funyoon qabamtee booda haalli sochii isheen taasistu adda ta’uu ibsa.Kunis,horiin akkasii duran qaamaan guddoo yoo taateyyuu ergasii garuu qabamuushee waan mirkanneffatuuf rifaatuun akka irratti mul’atu garaagarummaa guddina tilmaamsisuuf carraa baana.

Akkasumas,gaheen fayyadama afaanii Malleen dubbii keessatti qabu guddaa ta’uusaan namni yeroo bittaafi gurgurtaa raawwatu walii galteerratti yaada ittiin wal eebbisan,’**hamma rifeensa isaa siif haa horu,**’jechuun qaamni gurgure isa bite eebbisa.Kunis,horiin gurguramt e sun hamma rifeensa ishii akka hortuuf kana faana waldorgomsiisuun eebbisu mul’isa.

Itti dabalees,uffanni bitamu tokko haalli gatiisaa akkaataa qulqullummaafi sadarkaa isaatiin waan murtaa’uuf huccuun bitamuuf gaafatamaa jiru kun kan fooyya’oo ta’an duukaa wal gituufi dhiisuu isaa haala yoomessa uumamaa yeroo sanatti gargaaramuu ibsa.

A2) Garuu waan isheen fakkaattu

Qamadii fakkaatti

Akka ragaa daawwannaan gaafa guyyaa 29/7/2010 waraabame irraa ibsamutti,bakka dhaaba uffataatti qaamni uffata gurguru abbaa dhimmaa uffaticha bitachuuf gaafatu sanaaf yemmuu ibsu **Surree** yookaan **kofoo** jecha ‘**isheen**,’**qamadii**’jedhuun waldorgomsiisee kan dhiheesse ta’uu mul’isa.Ergaa yaada kanarraas wanti hubatamu,surrichi bareedaa,gaarii,baheessa ta’uusaa ibsuuf jechoota kanaan olitti eeramanii dhihaataniin yaadaan walmadaalchisee cinaa

qabee kan dhiheesse ta'uu agarsiisa.Dhumarratti,fayyadamni afaanii malleen dubbii gabaa keessatti mul'atan walirraa bituufi walitti gurguruuf gaheen afaan tokko qabu ol'aanaadha.Ya ada kamiyyuu adeemsisuuf afaan ijoo waan ta'eef,akka yaada kanarraa hubannutti,qaamni jinjiibila bitee eebba gaafatu tokko isa biteef kan eebbifamuuf jiru walcina qabuun madaaluu ibsa.

Dhumarratti,fayyadamni afaanii malleen dubbii gabaa keessatti mul'atan walirraa bituufi walitti gurguruuf gaheen afaan tokko qabu ol'aanaadha.Yaada kamiyyuu adeemsisuuf afaan ijoo waan ta'eef,akka yaada kanarraa hubannutti,qaamni waa bitee eebba gaafatuus ta'ee kofoo gurguruuf jechoota yookiin waan mul'atu waan beekamaa yericha achi hin jirreen walcina qabuun madaalchisuun akka ibsameetu mul'ata.Qaamni laamanuu haala yoomessa uumamaa yeroo sanaa keessatti ergichi maal akka dabarsuu barbaade haalaan wal hubatu.

4.3.4.2 Iddeessa

Addunyaa (2014:210)”Iddeessi fayyadama afaanii karaa dhokataa ta'een wantoota waldorgo msiisa,”jedha.Kanas,kallattiidhaan waan ittiin dorgomsiisu sana wajjin bakka buusa.Kanaaf, haala daldala gabaa keessatti namni tokko waan bituus ta'ee gurguruu fedhe tokko dhugaa hawaasa qabatamaan jirutti fayyadamuun bakka buusa.Dhumarratti,fayyadamni afaanii malleen dubbii gabaa keessatti mul'atan walirraa bituufi walitti gurguruuf gaheen afaan tokko qabu ol'aanaadha.Yaada kamiyyuu adeemsisuuf afaan ijoo waan ta'eef,akka yaada kanarraa hubannutti,qaamni jinjiibila bitee eebba gaafatu tokko isa biteef kan eebbifamuuf jiru walcina qabuun madaaluu ibsa.

I-1) Isheen **shan**.

Horiin ishii **horii manaati**.

Jabbiin kun jabbii **bombaatuudha**.

Ijoolleedha isheen hoo boosoftuu miti.

Akka yaada kanarraa hubannutti,fayyadamni afaanii bakka gabaa keessatti malleen dubbii kanaan mul'atu waan bitamu tokkoos ta'ee gurguramu gama arga yaadaan isa tokko fudhanii waan biro bakka buusuu agarsiisa.Kunis,sirna daldalaa keessatti,'**Shan**-gatii hoolaa,**horii manaa**-goromsi gurguraaf gabaa dhufe gaarii yookaan mudaa kan hinqabne,**bombaatuujabbiitiin** ilkaan osoo hinbuqisiin rimaa'uu,**ijoolleedha**-hoolaan gurguraaf dhufte qancara ta'uu dhiisuu'kan bakka walbuusuun gargaarama.Haalli kunis gabaa keessatti kan mul'atu

yoomessa uumamaa yeroo sanaatti bu'uureffachuun ta'a. Haaluma kanaan, gabaa keessatti wantoota hawaasa keessatti beekamutti gargaaramuun qaamni bituufi gurguru amala waan tokkoo wantoota biroof kennuun karaa dhokataa ta'een waldorgomsiiisuun yookiin walcinaa qabuun kan dhihaatu ta'uu agarsiisa.

Dabalataanis, hiika akkasaafi iddeessa irratti yaada armaan olii deggaruun hayyuun ibse nijira. Akka Beekaan (2015:243) ibsutti, "Akkasaan jechoota 'fakkaata' fi 'akka' jedhanitti fayya damuun waan lama walbira qabee madaaludha. Wantoonni walbira qabaman adda adda ta'anii garaagarummaa isaanirra tokkummaan isaanii kan ittiin calaqqisiifamaniidha." Kanamalees, Beekaan (2015:244) ibsutti, "Iddeessi wantoota lama waliin madaalaa kan ibsu ta'ee guutummaan guututti amala waan tokkoo isa biroottiin bakka buusuun waa'ee isa tokko ifa taasisuuf kan fayyadudha."

4.3.5 Afaan Walkeessa Makuun Fayyadamuu Keessatti

Afaan walitti makuun dubbachuun adeemsa gabaa keessatti wayita bittaaafi gurgurta raawwatamu ni mul'ata. Sababiin afaan walitti makuu akka hayyuun, Hudson (1996:52) ibsetti, " *Speakers choose a language which the other person understand* " jedha.

Akka yaada kanarraa hubannutti, namootni afaan dubbataa jiraniin irraa gara afaan birootti ce'uun afaan dhaggeeffataan nama hubatu filachuu yookiin ergaa dhaggeeffataa biratti uumuuf akka ta'e hubachuun ni danda'ama. Akkasumas, namni tokko gabaa deemee waa bituufis ta'ee gurguruuf afaan tokkoon dubbachaa osoo jiruu afaan dubbataa jiru dhiisee kan birootti ce'uun wayita haala adda keessatti dhimmicharratti dubbatu akka jiru ilaaluun danda'ameera. Qoratichis, daawwannaa guyyaa adda addaa waraabameen adeemsa sirna daldala gabichaa keessatti raawwataman: waagaafachuurratti, hubachiisuurratti, amansiisuuf, cabsuuf, deggaruufi mormuuf fayyadamni afaanii walkeessa ta'uu haala itti aanuun dhihaateera.

4.3.5.1 Waa Gaafachuurratti

Fayyadamni afaanii sirna bituufi gurguruu keessatti adeemsa namni itti waa gaafatu Afaan Oromoos ta'ee, Afaan Amaaraan walmakuun kan gargaaraman ta'uu agarsiisa. Kunis, haala itti aanuun akkamitti akka gaafatan dhihaateera.

Isheen kun meeqa?

ስኽት ናት እኛ

Baleen kun meeqa?

እኔ ነጠላ ስንት ነው?

Akka yaada kanarraa hubatamutti,qaamni waa bituuf abbaa dhimmaa gaafatu tokko afaan dubbachuu eegalee sanaan osoo hin xumuriin jidduutti afaan birootti ce'uun wayitaa dhimmicharratti haasa'amu nimul'ata.Kunis,Afaan Oromoon gaafatee gara afaan amaaraatti ce'uun walitti make namni tokko yemmuu dubbatu nijira.Qaamonni gaafatanis ta'ee gaafataman sababii kanaan akka wal hin hubannee kan taasisu hinjiru.Kanaaf,fayyadamni afaanii as keessatti mul'atu yaada tokko raawwachuuf afaan garaa garaan dubbatamuu agarsiisa.

4.3.5.2 Hubachiisuurratti

Hawaasni gabaa keessatti waan bituus ta'ee gurguru tokko nama hubachiisuuf afaan tokkotti gargaaramuun yookiin afaanota walmakee tajaajilamuun dhimma barbaade sana qaama hubachiisuu fedhu hubachiisa.Yaanni kunis kana barbaachisuuf dhimmichi gaariis ta'u yaraa sirnaan waan dubbatamuufi raawwiinsaa akka amanamuuf ooluu isaa mul'isa.

አይ እርጉዝ ናት ::

Horii hobobseeru.

Rimaa qabateetti.

አይ እርጉዝ ናት ::

ተሰራያለች ::

ቅርብ ነዉ ::

Akka ragaa daawwannaa kanarraa gaafa guyyaa **1/7/2010** waraabame irraa ibsamutti,fayyada mni afaanii sirna daldala gabaa bushaayee keessatti wayita bitanii gurguran Afaan Oromoofi Afaan Amaaraan yemmuu walmakanii haasa'an argama.Akkasumas,haala yoomessa uumama a yeroo sanaarratti ergaa isaan dabarsan hoolaan gurguraaf gabaa dhufte sun rimaa qabachuu fi dhaabuu ishee irratti kan dhiheessan hammam yaadichi dhugaa akka ta'e walhubachiisuuf, garaagarummaa gatiillee hoolaan akkasii kaaniirra dabaluu kan dandeessu ta'uu agarsiisa.

4.3.5.3 Amansiisuuf

Afaan waa dubbatanii bituufis ta'ee gurguruuf gahee inni waan tokko amansiisuuf qabu hanga beekumsa yookiin dandeettii dubbii namichi afaanitti fayyadamuu danda'uu isaan milka'iinsisaa illee safaramuu danda'a. Kunis, namni dandeettii dubbii qabu tokkoofi kan dandeettii haasaa hin qabne walqixa waan tokko amansiisanii raawwachuu hin danda'an. Kana malees, namni yeroo waa amansiisuuf jedhu kan fedhe irratti hundaa'uun raawwata.

Andeenyaa dhuma isaati ammayyuu

Sanyii kanaa **andeenyaa** dhumasaa

Eeyyee, **andeenyaa** dhumasaa sanyii dhuma kana

Tokkoffaa isaa jechuudha.

Ancaa baanaan 7ሺ, 8ሺ baasti.

Soddoma ብቻ dha.

Akka ragaa daawwannaan waraabame kanarraa hubatamutti, fayyadamni afaanii bakka sirna daldala gabaa keessatti dubbatamu Afaan Oromoofi Afaan Amaaraan walkeessa makuun kan haasa'amu fi ergaa dabarsuu irratti kan xiyyeeffatan malee caasaa dubbii afaanichaa kan eegan miti. Kunis, abbootii dhimmaa laaman irratti rakkoo walhubachuu irratti fidu kan hinqabne ta'uu ibsa. Yaadolee kunneenis, walamansiisuuf kan dubbatamu ta'uu agarsiisa. Akka sumas, haala waliigaltee isaan gidduu jiru cimsuuf yaadoleen ka'aan kun afaan danda'aniin walhubatiin dubbachuun isaanii dhimmicha irratti haasa'an sanaaf afaan fayyadaman sun murteessaa ta'uu agarsiisa. Akkasumas, jechi Afaan Oromoofi Afaan Amaaraa kan wal make jiru akkuma jirutti ta'ee jechi 'andeenyaa' jedhu barreeffamaan qubee yoo ta'e maddisaa qubee saabaarra kan dhufe ta'uu agarsiisa.

4.3.5.4 Cabsuu (busheessuuf)

Hawaasni gabaa keessatti waa bituuf yemmuu jedhu gatii waan sanaa hir'isuu barbaade yookiin gadibuusuuf jecha yaada tuffii, hamilee buusu, ilaalcha gaarii hin taane dhimmicha irratti yemmuu dubbatu ni argama. Kunis kan raawwatu wantichi gurguramu sun gaarii ta'ee yoo argameyyuu osuma beekuu yaadota dhimmicha gadbuusan gargaarama. Yaada kan mirkanneessuuf akka ragaatti kanneen yeroo adda addaa waraabamanii dhihaatan haala itti aanuun dhihaateera. Yaada kanas qaama bitutu abbaa dhimmaaf dhiheessa.

Gurraacha of keessaa qaba innoo. 25/7/2010

Isayyuu dulloomtetti ishinoo. 18/7/2010

Maal ishinoo gumuxuudha. 11/7/2010

Maal qabdi kun immoo. 3/6/2010

Ragaalee kanarraa akka hubannutti, dhimma adda addaarratti yeroo garaa garaa waraabamuun waan bitamu sanarratti gatiisaa cabsuuf yookiin busheessuuf kanneen dubbataman ta'uu agarsiisa. Fakkeenyaaf, 'gurraacha of keessaa qaba innoo.' yaanni jedhu kan dubbatame qaamni baaqelaa bituuf jedhe wayita ilaallatu qulqulluu ta'uu dhabuu isaa ibsuuf kan bifa gurraachaa darbee darbee kan keessa jiru ta'uu ibsuuf kan fayyadamedha.

4.3.5.5 Deggaruuf

Hawaasni sirna daldala gabaa keessatti yaada isaa tarkanfachiisuuf afaanitti fayyadamuun waan gurguruufi bitu deggaruun fedhii barbaade raawwachuuf kan adeemsiisuudha. Kunis kan ifuu danda'u qaamni waa gurguruuf gabaa bahe kan fide sun gaariis ta'e yaraa gurgurachuuf jecha yaada gaarii ta'e waa'ee dhimma fidee kaasuun garummaa isaa qaama bitutti kan dhiheessudha. Kana malees, hiriyaan nama bitu yoo inni fedhii dhabe garummaa wantichaa argee yaadaan akka fudhatuuf kan deggaru ta'uu agarsiisa.

Kana iyyuu astaayetii godheen 29/7/2010

Laa'aa rakkoo hin qabu. 4/7/2010

Qulqulluudha abbaa, safuu rabbiif 25/7/2010

Shanfaa irra buusii itti kenni 22/7/2010

Akka ragaa daawwannaa kanarraa waraabameen fayyadamni afaanii sirna daldala gabaa keessatti mul'atu yaadoleen dhihaatan kunneen dhimmoota kana deggaruuf wayita dubbataman abbaan dhimmaa wantichatti gammaddee akka fudhatu yookiin raawwatu ibsuuf agarsiisa.

4.3.5.6 Mormuuf

Adeemsi sirna bittaafi gurgurtaa gabaa keessatti abbootiin dhimmaa yaadaan yeroo walitti gurguruuf jedhan dhoofsisa irraa eegaluun otuma waliin haasa'anii bakka tokkotti gatii wantichi itti gurguramu sun tilaamamee gaditti inni bituuf jedhu yoo dubbate inni gurguru

yeroo yaadaan mormu ni jira.Akkasumas,qaamni bituus humna olitti gatii wantichi hin baasne kan dubbatu yookiin haasa'au yoo ta'e qabxiilee akka waan jedhamu sun hin baasne ittiin mirkanneessu dhiheessa.Yaadoleen kunneennis haala itti aanuun dhihaataniiru.

Inni ati jette Faasikaattuu hin taane. 1/7/2010

Isuma guddaa isaayyuu kanaan bitu. 6/6/2010

Jaatama hin kanfalu anoo gatiisaa go'i. 29/7/2010

Kanarraa anoo gaariisaa tokko bitee galuu wayya 22/7/2010

Lakki abbaa 120 maal godhu. 18/7/2010

Maal afuroo miti. 18/7/2010

ሁለት መቶ ብር ብትጨመር አልሸጥም :: 1/7/2010

Fayyadamni afaanii walmakiinsa gabaa keessatti fiduun namoonni yaada isaanii Afaan Oromoofi Afaan Amaaraan wal makuun kan haasa'amu yoo ta'ellee iddootti Afaan Oromoo qofaas itti dhimma bahan ni jira.Kanaafuu.yaadoleen yeroo adda addaa waraabamanii akka ragaatti dhihaatan kunneen irraa hubachuun ni danda'ama.Yeroo kanatti,waan raawwachuuf adeemametti xiyyeeffatama malee dhimma afaan wal makuu kan bu'uureffatu miti.

Boqonnaa Shan: Cuunfaa, Argannoofi Yaboo

5.1 Seensa

Boqonnaa kana keessatti fayyadamni afaanii bakka gabaa Saqalaa Aanaa Horroo Bulluq irratti karaa daawwannaan suur-sagaleen waraabuun odeeffannoo argaman qaacca'anii adda bahuun dhihaateera. Kunis, adeemsa qorannoo kana keessatti yaadota ka'an bu'uureffachuun ta'a. Itti aansunis cuunfaan, argannoofi yaboon qorannichaa walduraa duubaan dhihaatee jira.

5.2 Cuunfaa

Hojiiwwan qorannoo kana keessatti hammataman boqonnaa shanitti addaan qoodamuun ta'eera. Boqonnaa tokkoffaa jalatti Afaan Oromoo sirnoota hakuuca darban jalaa erga bahee as afaan barnootaa, afaan hojii, afaan waajjiraaleefi afaan daldalaa ta'uu ibsameera. Kana malees, Afaan Oromoo sababa dhibbaa siyaasaa, diinagdee, aadaafi amantaan fayyadamni afaanii gabaa keessatti mul'achuusaa ibsamee jira. Kanaaf, haala qabatamaa Afaan Oromoo bakka gabaa keessatti itti fayyadamaa jiru maal akka fakkaatu qaaccessuuf akka ka'umsaatti fudhachuun kaayyoo qorannichaa gidduugaleessa godhachuun akkaataa yoomessa uumamaan ibsameera.

Boqonnaa lammaffaa keessatti yaadrimeewwan gabaa, fayyadama afaaniifi sakatta'a barruun walqabatee dhihaateera. Kunis, maalummaa gabaa, fayyadama afaanii, walitti dhufeenya afaanii fi gabaa, fayyadama afaanii haala yoomessa uumamaa keessatti qaban akkaataa afaan haala daldalaa keessatti hiika fiduun ibsame. As keessatti waa'ee afaan walitti makanii tajaajilamuun sadarkaa jechaa, gaaleefi himaatti nimula'ta.

Akkasumas, boqonnaa sadii keessatti malli qorannoo, iddattoo, funaansi ragaafi qaaccessi ragaa qorannichaa qindaa'ee dhihaateera. Qorannookunis, malaqorannoo akkamtaatiin fayyadamuun kan dhihaatedha. Odeeffannoo qorannoo kanaa galmaan gahuuf mala funaansa ragaalee kan akka daawwannaatiin haala yoomessa uumamaa keessatti qaamaan argamuun moobayilii (touch screen) tiin waraabuun waan argame jechaan qaaceffamaniiru. Kunis, mala ibsaatti fayyadamuun qorannoo kana fiixaan baasuuf mala iddatteessuu akkayyootti gargaaramuun ibsameera.

Boqonnaa afur keessatti ragaaleen daawwannaatiin waraabamanii yoomessa uumamaa keessatti gaggeeffaman maddoota ragaa tokkoffaa kan ta'e Gabaa Saqalaa Aanaa Horroo Bulluq keessatti bakka dhaaba horii, dhaaba bushaayee, dhaaba handaaqqoo, dhaaba uffataa, dhaaba midhaaniifi kan kana fakkaatan irraa ragaa argamaniin xiinxalamee jira. Ragaaleen

kunis haala fayyadama Afaan Oromoo bakka gabichaa irratti akkaataa itti fayyadama afaanichaan qaaceffamaniiru. Bu'aan argannoon isaas haala armaan gadiin tarreeffameera.

5.3 Argannoo Qorannichaa

Qaaccessa Fayyadama Afaanii haala dubbii bakka gabaa Saqalaa Aanaa Horroo Bulluq Magaala Saqalaa, "keessatti ragaalee maddoota odeeffannoo irraa argame maal akka fakkaatu jechaan hiikamuun yookiin ibsamuun qabxiileen argannoo itti aanan asii gaditti dhihaatanii jiru.

- ❖ Abbootiin dhimmaa sirna bituufi gurguruu gabaa Aanaa Horroo Bulluq keessatti fayyadama afaanii ilaalchisee ergaa isaan dabarsan haala yoomessa uumamaa kan bu'uureeffate ta'uun dhaaba tokko dhaaba birootti adda ta'uu hubatameera.
- ❖ Fayyadamni afaanii sirna daldala gabaa keessatti hawaasni haala dubbii taasisuun Afaan Oromootti gargaaramaniifi Afaan Amaaraa sababoota qubannaan sirnoota darban keessatti naannoo sana jiraniif darbanii darbanii walmakiinsa afaanii ni mul'atu. Haa ta'uu malee, walmakiinsi afaanii kun jiraateef sirna daldala gabaa keessatti yaadaan walhubachuun akka jiru ibsameera.
- ❖ Dubbiin sirna daldala gabaa keessatti gaggeeffamu gama fayyadama afaaniin wayita ilaalamu caasaa afaanii yookiin seera afaanii kan eege osoo hin taane haala yoomessa uumamaa qabatamaa yerichaatti ergaa dabarsuu yookaan waliigaltee irratti kan xiyyeeffatu ta'uu addeeffameera. Akkasumas, haasaan bakka gabaatti taasifamu qindoomina kan qabu miti. Kunis, abbaan dhimmaa tokko waanuma bituufi gurguruu barbaade tokko gidduugaleessa godhachun yaada wanticha hubachiisuu danda'uun akka ibsu eerameera.
- ❖ Jecchoonni haala dubbii bakka gabaa Saqalaa keessatti dhihaatan wayita bitanii gurguran looqoda ittiin adda bahanii kanneen biroorraa beekaman jiraachuu isaa hubatameera. Looqodawwan kunneen fayyadama afaanii keessatti ergaa waan tokkoo dabarsuu yookaan hubachuu irratti gahee mataasaa ta'e akka qabu hubatameera.
- ❖ Fayyadamni afaanii bakka gabaa keessatti kan gaggeeffamu adeemsa bittaaafi gurgurtaa Afaan Oromoon ta'uusaafi qaamni afaan kun afaan lammaffaa isaanii ta'es kan ittiin dadalanii waliigalan ta'uu qorannoo kanaan ibsameera. Kunis akka afaan dhalootaa isaa yoo ta'uu dide afaanichaan qulqullinaan ibsuu yoo baates dhimma gabaa dhufeef fayyadamuu danda'eera.

- ❖ Fayyadamni afaanii yeroo ammaa kana daldala qofaarratti osoo hintaane kanneen akka: dinagdee, barnootaa, siyaasaafi aadaa murteessuu akka danda’u hubatamee jira.
- ❖ Fayyadamni afaanii kallattii garagaaran kanneen gabaa daldalaniif ittiin gaafachuu, bituu, gurguruu, waliigaluu, walamansiisuu, waleebbisuufi kan kana fakkaatan keessatti waldorgomsiisuuf gahee inni qabu ol’aanaa ta’uun isaa beekamee jira.
- ❖ Afaan Oromoofi Afaan Amaaraa haala fayyadama afaanii gabaa keessatti iddootti walmakanii dhihaatan illee akka jiru ibsameera. Walmakiinsi afaanii kun sababii babal’ifannaa amantiif jecha afaan tokko gadi qabuufi hacucuu, tokko ol kaasuun saba tokko bakka tokkorra bakka biroo geessuun wayita qubachiisan sirnoota darban keessatti carraan kun uumamuu danda’eera. Kanaaf, fayyadama afaanii keessatti saba kamiifuu afaan dhalootaa isaanii yoo gargaaraman filatamaa ta’uu ibseera.
- ❖ Fayyadamni afaanii gabaa keessatti umuriin, saalaan, beekumsaafi amantaan kan adda baasu osoo hin taane qaamni fedheefi karoora qabu deemee kan itti gargaaramu ta’uu ibsameera.
- ❖ Afaan Oromoos ta’e Afaan Amaaraa amala waliirraa ergiffanna qabu. Kanaafuu, sirna daldala gabaa keessatti sadarkaa sagalee, jecha, gaalee waliirraa ergiffachuu akka danda’an waan jiruuf dubbii yookiin haasaa gabaa keessatti taasisamuun walmakuun akka danda’amu ibsameera.

5.4 Yaboo Qorannichaa

Argannoowwan gurguddoo qorannichaa irratti hundaa’uun fayyadama afaanii gabaa Saqalaa Aanaa Horroo Bulluq keessatti ilaalchisee yaadolee mul’ataniif yaboowwan ta’uu malan akka armaan gadiitti qophaa’anii jiru.

- ❖ Hawaasni karaa fayyadama afaanii bakka gabaa keessatti kan fedhe waan argatuuf dhimmoota isaa raawwachuuf wantoonni bitanii gurguran dhaaba dhaabaan qoodamee yoo jiraate baay’ee gaarii ta’uu,
- ❖ Fayyadama afaanii sirna daldala gabaa keessatti maaliif, akkamitti, eessatti akka itti fayyadaman beekuun barbaachisaa ta’uu qaba. Kunis, bakkaan, yeroon, haalaan murtaa’uun isaa garaagarummaa hiikaa fiduu akka danda’u qorataan kun addeesseera.
- ❖ Hirmaattonni gabaa sirna daldalaa keessatti bu’aa qabeessa ta’uufi akkaataa karooraan galma gahuu kan danda’amu haalli dubbii taasisan afaan dhalootaa isaaniin yoo ta’e kan yaadaniif milkaa’uu akka danda’amu ibsuufi walmakuun afaan adda addaas ta’u haala turtii jireenyaan waan walqabatuuf afaaniitti fayyadamuun kan waliigalan ta’uu,

- ❖ Fayyadamni afaanii gabaa tokko keessatti haala yoomessa uumamaa yeroo sanaan jechi tokko hiikaan yookaan ergaa isaan adda ta'uu akka danda'u qorannoo kana keessatti qorataan eereera.
- ❖ Ogeessonni biiroo daldalaafi gabaa Aanichaa haalli ijaarsa gabichaa bakki dhaabnisaa isa duraarra akka fooyya'uuf gosa gosaan adda bahee mijaachuu qaba.
- ❖ Fayyadama afaaniin waliigaltee bakka gabaa keessatti ta'uun sagaleefi waci garaagarahaa saa namaa gidduutti dhagahamuun isaa walhubachuu abbootii dhimmarratti dhibbaa fidu kan hin jirre ta'uu,
- ❖ Walmakiinsi fayyadama afaanii gabaa saqalaa keessatti jiru kan uumamuu danda'e sababii dhiibbaa siyaasaa,aadaa,dinagdeefi amantaan wal qabatee ta'uu beekamee isaan kun gahee kan qaban ta'uu ibsameera.Haa ta'uu malee,sabni kamiyyuu bituufis ta'ee gurguruuf afaan dhalootaa isaan yoo fayyadame gaarii ta'uu,
- ❖ Hawaasni gabaa keessatti bal'inaan kan fayyadamu Afaan Oromoon yoo ta'u darbe darbee sababii dhiibbaa siyaasaa yookiin barnootaan namoonni Afaan Amaaraatti afaan tokkorraa afaan birootti ce'uun kan haasa'an yaadicha hubachiisuu yookiin sababii mijateef dubbachuun jiraachuun afaan tokko sadarkaa sagalee,jechaa,gaaleetti kan waliirra ergifatu ta'uu ibsameera.

Wabii

- Addunyaa Barkeessaa.(2011).Akkamtaa:*Yaadrimee Qorannoo Hujoo*.Finfinnee:Efficiencie.
- Addunyaa Barkeessaa.(2011).Sanyii:*Jechaafi Caasaa Isaa Finfinnee*.Alem printing.Press.
- Addunyaa Barkeessaa.(2014).Seemmoo: *Bu'uura Barnoota Afaaniifi Afoola Oromoo*. Oromiyaa Finfinnee: Far East Trading PLC.
- Adam,S.(1976).Wealth of Nations Glassgow edition:Oxford.
- Addunyaa barkeessaa.(2010).Natoo:*yaadrimee Caasluga Afaan Oromoo*.Finfinnee. Mega priting press.
- Auer,P.(1984).Bingual Conversation.John Benjamins
- Ayub Esmael.(2008).”Language use of the Jamican and Comparative linguistics.Macmillan: Macmillan:Co.New York.
- Beekan Gulummaa.(2015).Tuujuba:*Saayinsiifi Dandeettiwwan afaanii*.Finfinnee:ELLENI P.P.PLC
- Clark,H.(1996).Using Language.Cambridge.Cambridge University press.
- Cook,G.(2010).Traslationin Language Teaching:*Anargument for Reassessment*.Oxford: Oxford university press.
- Cooper,L.R.(1976).Government Language Policy in:Bender,ML.etal.(eds).Language use in Ethiopia,187-1901.London:Oxford Univrrsity Press
- Cooper,L.R.and Carpenter,S.(1976).”Language in the market “in Bender,M.L.etal(eds) Language in Ethiopia.London:Oxford University Press,244-255
- Crystal D.(1987).The Cambridge’s Encyclopedia of Language.Cambridge:Cambridge University Press.
- Dastaa Dassaaleny.(2013).Bu'uura Qorannoo.*Finfinnee*:Far East Trading PLC
- Fishman J.A.(1971).The relation ship between micro and macro sociolinguistics in the study of who speak what language to whom and when.In pride,J.B.andHolmes,J.(eds). Sociolinguistics,15-32 penguin Books:USA.
- Fishman,J.(1972).The Sociology of language.An interdisciplinary social science approach to language insociety.Newbury House.
- Goldman Rakic,P.S.(1998).”The prefrontal landscape: *Implications of Functional architecture for understanding humenmentation and the central excutive in A.C Roberts W.J.Robbins,etal.(eds).The profrontal cotex:excutive(pp 87-102)New York:New York University Press.*

- Goshgarian, G. (2001). *Exploring Language*. (9th ed). New York: Addison Wesley Educational publishers, INC.
- Gudykunst, W. and Kim, Y. (2003). *Communicating with strangers; an approach to intercultural communication*. New York: MacGraw Hill
- Halliday, M. (1994). *An introduction to Functional Grammar*. (2nd ed). London: Arnold LTD
- Holmes, J. (1992). *An Introduction to Sociolinguistics*. London: Longman.
- Hornby A, S. (2000). *Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English*. 6th ed. Oxford University Press.
- Hudson, R. (1996). *Sociolinguistics*. Cambridge University press.
- Hudson, R. A. (1980). *Sociolinguistics*. (3rd ed). Cambridge: Cambridge University Press.
- Hudson, R. A. (1996). *Sociolinguistics*. (2nd ed). Cambridge: Cambridge University Press.
- James Paul Gee. (2000). *Social Linguistics and Literacies: Ideology in Discourse 3rd ed.* Routledge: Tylor and Francis Group.
- Kraus, R. M. and Chiu, C. (1993). *Language, Cognition and Communication*. CA: Santa.
- Kumar, R. (2005). *Research Methodology: step by step Guide for Beginners* London: Saga Publications.
- Levy-Brljia, Lucien. (1985). *How Natives Think* (transl. Lilian A. Clare. 3rd ed.) Princeton: Princeton University Press.
- Liulseged Erikum (1994). *Language use in Resettlement sites. The case of Angerguttim Dimtu, Ilu Aba Bora and Gambela*. In Bahiru Zawude, et al. (eds). *Proceedings of the Eleventh International Conference of Ethiopian studies*. Addis Ababa: Institute of Ethiopian studies.
- Marshall, J. (1965). *The Economic of Language Behavioral Science*, 10, 135-140.
- Matras, Y. (2009). *Language Contact*. Cambridge University Press. Mega Printing press.
- Ministeera Barnootaa. (2005). *Kitaabaa Barataa Afaan Oromoo Kutaa 9^{ffaa} Kitaabaa Barataa*. Kampala-Uganda MK Publisher Ltd.
- Motteram, G. (2009). 'Social Computing and Teacher Education: *An Agend for Course Development 'Innovation In Language Learning and Teaching, Vol. 3, no. 1, pp. 83-97.*
- Mulugeetaa Warquu. (2013). "Qaaccessa Fayyadama Afaan Oromoo Haala Mana Murtii Aanaa Dandii." *Qorannoo Eebbaa*. Kan hin maxxafamne. Yuunivarsiitii Addis Ababaa.
- Richards J. C., Rodgers T. S. (1986). *Approaches and Methods in Language Teaching: A description and analysis*. USA: Cambridge University Press.

- Sarantakos,S.(2005).Social Research. Beljing: Palgrave Macmillan Ltd.
- Stockwell,P.(2002).Sociolinguistics.A Resource book for students.London and New York:Routledge.
- Taabor Waamii.(2008).Barreeffamoota Loogiifi Seenaa Dhugaa.Finfinnee:Mana maxxansa rebot printers PLc.
- Wallace,J.B.(1974).The Level Retreat and Feeding.Net of Macronoma Carolina Banks.(Trichoptera:Hydropsychidae):Hydrobiologia.
- William,B.(1965).A New Survey of universal Knowledge:*Encyclopedia Britannica*.Volume 14 lighting Maximillan.
- Wolff,E.(2000).”Language and Society”.In Heine,B.and Nurse,D.(eds).African languages.An Introduction;Cambridge University Press.
- Woolard,K.A.(1985).Language Variation and cultural hegemony;toward an integration of Sociolinguistic and social theory.American Ethnologist 12(4):738-748.
- Xahaa Maammaa.(2008).”Qaaccessa Itti Fayyadama Afaan Oromoo Mana Murtii Aanaa Agaarfaa.”Qorannoo Eebbaa.Kan hin maxxanfanne.Yuunivarsiitii Addis Ababaa.
- Zalalem, Leyew.(1998).Code Switching:*Amharic-English,Journal of African Culture Studies* 2,11:197-216
- <https://en.m.wikipedia>.
- <https://www.google.com>.
- [zultan www.cambridge.org/elt](http://zultan.english.cambridge.org/elt).

ደረጃ መንገሻ (1979):: “የቋንቋ አጠቃቀም በአዲስ አበባ ማረሚያ ቤት፡፡” በኢትዮጵያ ቋንቋዎችና ስነ-ጽሑፍ ትምህርት ክፍል፤ ለቢሌ ዲግሪ ማሟያ የቀረበ ጥናት፡፡ አዲስ አበባ ዩኒቨርሲቲ፡፡ (ያልታተመ)

ነጋሽ ቶላ (1978):: “የቋንቋ አጠቃቀም በአዲስ አበባ እስታዲየም፡፡” በኢትዮጵያ ቋንቋዎችና ስነ-ጽሑፍ ትምህርት ክፍል፤ ለቢሌ ዲግሪ ማሟያ የቀረበ ጥናት፡፡ አዲስ አበባ ዩኒቨርሲቲ፡፡ (ያልታተመ)

Dabalee-A

YUUNIVARSIITII FINFINNEE KOOLLEJJII NAMOOMAA,
QO'ANNOO AFAANOTAA, QUUNNAMTIIFI JOORNAALIZIMII MUUMMEE AFAAN
OROMOO, OGBARRUUFII FOOKILOORII

Daawwannaan fayyadama afaanii gabaa keessatti gaggeeffame

Dabalee A1-Guyyaa waraabame-3/6/2010

1) Bakka Dhaaba Horiitti

Abbaa goromsa kanaa?

Koottu gatii nutti haasa'i.

Meeqa gatiin kee.

Soddoomii sagal haa taatu.

Horii handhuuraati.

Ancaa baanaan 7' ,8' baasti.

Horiin kun lammacha qaba

Gorromsi kun jabbii bombaatuudha.

Wadaroon qabamnaan xinnoo fakkaatti .

Horiin ishii horii manaati.

2) Bakka Dhaaba Bushaayeetti

Isheen kun meeqa?

Isheen shan

Macarashaa isheemmoo.

Maal qabdi kunimmoo

Ani manumaa fideera; nan nagada m

Jedhi mee ,hin sochutumoo ati?

Mee horii yaasi;horiif jaarsa nama araarsa.

Ho'uu lakkaa'i.

Dabalee A2-Guyyaa waraabame 6/6/2010

3. Bakka Dhaaba Handaaqqootti

Meeqa kun?

Sagaltamii shan.

Atoo iddoo hingeenye.

Lakki xinnoo tura.

Otuma ati gaafattuu buuste.

Dhuguma manaa fiddee?

Hin sobda je'i rukkutimee.

Lakki nah in arii'in natti gurguri.

Maal anis siif laa'eera.

4) Bakka Dhaaba uffataatti

Kun dhiiraafi durba qaba

Kan biraa qabdaa barreedduu ishii.

Mee kanammoo himi.

Birrii dhibbaaf shantamaa gadi hin ta'u

Maal achuma jirtamoo?

ሰንት ናት እኛ

Saddeetama wajjin ture;jedhi

Torbaatamii shan waliin bitadhu.

Isuma guddaa isaayyuu kanaan bitu

Nutoo gatiin isaa laafaa seena.

Macarashaa ishee nuti himi.

Meeqa kanfalu,hamma jettu fidikaa.

Maal fagoo jirraa,sadii faana siilaanna.

Dabalee A3-Guuyaa waraabame 10/6/2010

5. Bakka Dhaaba midhaaniitti

(M1) Qamadichi kun meeqa?

Jaha

Burcuqqoo koon na safari

Takkaa turi.

Burcuqqoon kee muradha.

Dabalee A4-Guuyaa waraabame 13/6/2010

(M2) Boqqolloon kun meeqa

Kudha tokko

Kaan irraa addaa?

Sanyii isaaf barbaadama.

(M3) Xaafiin kun meeqa?

Saddeetidha.

Kan meeqa?

Kan afurtamaa.

Adiidha moo buursadha.

Adii qulqulluudha.

Dabalee A5- Guyyaa Waraabame 17/6/2010

(M4) Baqeelaan meeqa?

Lama

Kan boondii

Saddeet kan afurtamaati.

Ni bittu moo?

Dabalee A6- Guyyaa waraabame- 20/6/2010

6.Fayyadama Afaanii Waamsa Maqaarratti

Afaan Oromoon

Balee kun meeqa?

Zinjiibilli jira?

Birrii sadii

Isheen kun meeqa?

Afaan Amaaraatiin

እኔ ነጠላ ስንት ነው?

ዝንጅብል አለ።

ሦስት ብር።

ስንት ናት እኛ?

Dabalee A7- Guyyaa waraabame 24/6/2010

7.Yeroo Eebbaa Keessatti

Qaama gurguru

Horiin koo horii sooromaa siif haa ta'u

Hamma rifeensa isaa siif haa horu

Iddee yaadde si haa geessisu jedhee eebbisa

Qaama bitu

Birriin koo horii guddaa siif haa ta'u

Yoo uffatte daara nagaa siif haa ta'u

Yoo horsiifatees bakka garaa kee siif haa oolu
jechuun eebbisa.

Dabalee A8-Guyyaa Waraabame 27/6/2010

8.Yaada waljijjiiruu yookaan walhubachiisuu keessatti

Horiin handhuura dheeratu mucha tola,aannan qaba.

Kormi maala guddatu dhalcha tola.

Sa'aan morma qallatu,aannan qaba,horii hormaataati.

Horiin gaafa guddatu bona irraa hafuu dadhaba.

Horiin rimaadha jedhanii gurguran;yoo silga bahe yookiin aancaa bahe rimaan isaa beekama.

Horiin wadaroon morma irra jiru niriifata.

Goramsi akka aggaxamii ilkaan hin saaqiin rimaa qabatte bombaatuudha.

Jibicha yeroo bombaatummaa isheetti nikolkolu malee,qotuu hin danda'u.

Dabalee A9-Guyyaa Waraabame 1/7/2010

9.Bakka Dhaaba Bushaayeetti

Na kenni mee.

Akka Waaqasaa tokko taate.

Waaqasaan birrii ibbaa lama sitti dabaltee sammuu si gooti.

ሁለት መቶ ብር ብትጩመር አልሸጥም ::

የሰው አደራ ነዉ ::

ለራሰ አይደለም ::

Hoolaa buusuu geese.

Kudha afur deebise abbaan isaa.

ለመሸጥ ፍላጎት የለዉም ::

Sobeetu dha.

አይ እርጉዝ ናት ::

Horii hobobseeru.

Rimaa qabateetti.

እዉነት እርጉዝ ናት

Rimaa.

እዉነት እርጉዝ ናት ::

ተሰራያለች ::

ቅርብ ነዉ ::

Dabalee A10-Guyyaa Waraabame 4/7/2010

10.Bakka Dhaaba Handaaqqootti

Je'i mee, edee gahii natti himi.

Kanfalaa isinii moo.

Ofii koo maal beekeen kanfala.

Laa'aa rakkoo hin qabu.

Iyyaadhayyuu kunoo.

Sanyii isa na dasata malee iyyaa'a.

Handaaqoolii isaanii ilaalaa kanfalaa.

Beeka mee iddee gahii natti himi.

Inni ati jette hoo faasikaattuu hin taane.

Kanfalaa isin immaa.

Biyyaa Amboo fa'i,inni Addis Abaafaa.

Laa'aa homaa hin ta'u.

Yoo ta'a ta'e nan gurgura.

Yoo hin ta'u ta'e naan iisa.

Anoo,deebiiyyuu hin qabu.

Yoo 120 ta'e akka biyyaa ta'e nan kanfala.

Ishii 130 sii go'a.

180 iyyuu nan dide.

Hin biteera ta'iinnaa.

Kan natti gurguruu dide.

Dabalee A11-Guyyaa Waraabame 8/7/2010

11.Bakka Dhaaba Horiitti

(A) Abbaa kanaa?

Abbaa kanaa?

Jira koottu na bira.

Meeqammoo gatiin kee?

Koottu na bira.

Torbaatamii shan

Horiin isaa addagaadha.

(B) Meeqa?

Sagaltama.

Isa dhiisii,saddeetama hinta'uu?

Inni sirrii dubbate.

Isatu sirrii miti malee.

Hiika hin qabu innoo.

Yoo isinii ta'e kanaan fudhaa.

Hin gurgurattuu.

Kanuma innoo.

Fiixneerra.

(C) Abbaa kanaa?

Abeet/አቤት/.

Isheen afurtamii saddeeti.

Shaxa shaxxeetti.

Gurraachis jira.

Dabalee A12-Guyyaa Waraabame 11/7/2010

12.Bakka Dhaaba Handaaqqootti

Isheen kun muluusanii caalti.

Maal isheenoo gumuxuudha.

Kana qaba je'ee mucaan irraa baccaa go'e.

Meeqa immoo jettanittu.

Dhibbaaf afurtama.

Soddooma wajjin na gurgura, bitattuu?

Lakki.

Maal gatii irra baasan.

Meeqa immoo inni gurgurtan.

Diigdamii shan wajjin.

Maal gatiin ishii kana miti.

Maal isinoo gatii hoolaa gootan.

Dabalee A13-guyyaa Waraabame 15/7/2010

13.Bakka Dhaaba uffataatti

Meeqa kun?

Birrii ibba lama.

ዝርዝር? jira.

Soddoma ብቻ dha

Waan si deebisu hin qabu.

Birrii 40,50,100 kan ta'uu hin jiru.

Hin guutu kaa kunis.

Otoo guutee maal godha.

Dabalee A14-Guyyaa waraabame 18/7/2010

14.Bakka Dhaaba Handaaqqootti

Meeqa isa itti gurgurtan.

Yoo dhibbaaf diigdama ta'e gurgura.

Lakki abbaa 120 maal godhu.

Isayyuu dulloomtetti isheenoo

Baay'ee ijoolleedha isheenoo.

Mee ilaali korrommii wajjin tokko sunis

Meeqa yaasu zariin isaanii.

Hanqaasistee miti?

Eeyyee.

Diigdamii sadii hindabarsan.

Qaniin lafa hinooltu.

Hanqaaquu isheetu gabii baay'ee gasha.

Isa dhuma je'aa.

Dhibbaaf diigdama.

Mana dhibbaa miti.

Anoo maaf isinii kennaree?

Anoo sanaa gadidha.

Mana dhibbaa gadi.

Isiiniif haa buutu yoosoo.

Dabalee A15-Guyyaa Waraabame 22/7/2010

15.Bakka Dhaaba Uffataatti

Hin didiinaa maali.

Kan kanarraa eeraan hin jiru.

Natti gurgurtuu gurba.

Dhibbaaf kudha shan kanfali.

Si laa'eera anoo.

Kanarraamoo tokkoosa gaariisaa ilaalee bitee galuu wayya.

Gurba natti gurguri.

Hin awwaxxa'u.

Birrii barbaacha as dhaapha.

Shanfaa irra buusi itti kenni.

Dabalee A16-Guyyaa Waraabame 25/07/2010

16.Bakka Dhaaba midhaaanitti

(A) Meeqa garbuun keessan?

Afur.

Maal,ijoo.

Inni gurgurtanoo?

Akkuma gabaa.

Afurama safara.

Hii,afurama safare.

Ahaa, dhugaa waaqaa.

Maal,afuroo miti.

Dhugaa waaqayyoo afuruma malee hin ta'u.

(B) Xaafiin noo?

Kan afurtamaa saddeet

Ahaa lama lama jecha'a.

Kan kudhanii lama jecha'a.

Natsaa'aa.

Kanuma.Saddeetuma.

Qulqulluudhamoo qircicii hinqabuu.

Qulqulluu abbaa.Safuu rabbiif.

Ahaa,ilaali.

Eessa xaafiin isaa?

Kolba.Baddaa innoo.

(C) Meeqa'a boqqollichi?

Shan.

Kan meeqaa shan.

Shanuma.

Akkamii'a boqqolloon isaa.

Garaami'a baddaamoo?
Jechuun Baddaamoo Gammajji'a.
Baddaafi Gammojjii hinbeektu.
Akkamii'a inni Gammojjii gurguddata.
Ija isaa gurguddata natti fakkaata.
Shanumaaree.

(D) Bageelichoo?

Bageelaan lama.
Kan meeqa?
Kan kudhanii.
Kan kudhanii miti.
Gurraacha of keessaa qaba innoo.
Akkam goona ree?
Kana malee hin ta'uu.
Sagal jennee ganamaa dinneerra.

Dabalee A17-Guyyaa Waraabame 29/7/2010

17. Bakka Dhaaba Uffataatti.

Kanfalimee torbaatamii shan.
Torbaatamii shan.
Amma dhiiftee sokkuu fi'a.
Kanaa iyyuu astaayetii godheen.
Jaatamaan achiiyyuu hindhufne.
Dheengadda iyyuu gurra narraa hiitee fuuta
Foon abbaa koo hindhufne.
Isin goddaa'a miti.
Gaafa'u iddoo biraa.
Andeenyaa dhumasaa sanyii dhuma kanaa 1^{ffaa} isaa jechaa.
Meeqaan bite dheengadda sirraa gurdii mucaa.
Jetteeree dhufna deebinee.
Surree bituu barbaaddee?
Yoo barbaadde kalariin jira.
Ishuma fudhu
Bareedaan isaa hin jiru.

Bareedaa mitii kun.

Garuu waan isheen fakkaattu.

Qamadii fakkaatti.

Meeqa surriittiin kun?

Isheen obboleessa qabdi.

Kootimoo ?Meeqa walitti?

Dhibbaaf afurtama.

Hin kanfalu anoo gatiisaa go'i.

Walmarii'atanii dhuftanii ishee waj

Obboleettii jaatama kanfaltaa dhumashee

Jaatama hin kanfalu anoo gatiisaa go'i

Afurtamiin shan sii ta'aa? Miti.

Galatoomaa abbaa,ulfa'aa.

Waraqaa Mirkanneeffannaa

Qorataan maqaafi mallattoon koo armaan gaditti eerame kun waraqaan qorannoo kun hojii dhuunfaa kootii ta'uusaafi yaadawwan qorannoo kanaaf dubbise hunda isaanii wabii keessa kaa'uu koo mallattoo kootiin mirkaneeesseera.

Maqaa Qorataa _____

Mallattoo _____

Guyyaa _____

Ani Dr. _____ barataan kun hojiin isaa ofittisuuf dhihaachuu danda'uu isaa mallattoo kootiin mirkaneeesseera.

Maqaa _____

Mallattoo _____

Guyyaa _____